

पर्वतीय प्राकृतिक सम्पदा

Discussion Paper
Series No. MNR 96/N3

भारत र नेपालमा सामुदायिक वन एक अर्काबाट सिक्नु

मेरी हाबले
जेफ्रे वाई कैम्पबेल
अनुपम भाटिया

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
काठमाण्डौ, नेपाल

२०५३

© सर्वाधिकार

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

ISSN 1024 - 7556

प्रकाशक

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

पोष्ट बक्स नं. ३२२६

काठमाण्डौ, नेपाल

इसिमोडको प्रकाशन इकाईमा टाईप डिजाइन गरेको

The views and interpretations in this paper are those of the author(s). They are not attributable to the International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) and do not imply the expression of any opinion concerning the legal status of any country, territory, city or area of its authorities, or concerning the delimitation of its frontiers or boundaries.

भारत र नेपालमा सामुदायिक वन एक अर्काबाट सिक्नु

Forest areas in the region are rich in biodiversity and quality watersheds in the Hindu Kush-Himalayas. While the policies for managing common property resources may vary across countries, experience indicates that these boundaries collapse when common issues are addressed. This becomes obvious when we study the emergence of participatory forest management in the countries of Nepal and India.

While Nepal is, today, acknowledged as a pioneer in promoting community forestry, India too has made significant progress in this direction by approving an enabling government order to promote community forest management in forest areas.

Both the countries are today well on the way to transforming forest management from custodian mechanisms to people oriented approaches; are addressing technical forestry issues which give priority to the needs of forest communities; are evolving collaborative forest management plans, in consultation with communities; and are focusing on emerging issues of equity in sharing of usufruct and benefits.

This paper makes a case that there are tremendous learning opportunities between Nepal and India and that stronger interlinkages based on mutuality can contribute to our common goal of achieving sustainable forest management.

MNR Series No. 96/N3

मेरी हाबले, स्वतन्त्र परामर्श सेवा, इङ्ग्ल्याण्ड, जेफ्रे वाई कैम्पबेल, कार्यक्रम अधिकृत,
सामुदायिक वन र पर्यावरण, फोर्ड फाउण्डेशन, नयाँ दिल्ली, अनुपम भाटिया,
इसिमोडको क्षेत्रीय समन्वयकर्ता, सहभागितामूलक प्राकृतिक साधन व्यवस्थापन
आयोजना, इसिमोड, काठमाण्डौ, नेपाल

माघ २०५३
अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
काठमाण्डौ, नेपाल

Preface

Forest areas in the uplands play a critical role in maintaining quality watersheds in the Hindu Kush-Himalayas. While the policies for maintaining common property resources may vary across countries, experience indicates that these boundaries collapse when common issues are addressed. This becomes obvious when we study the emergence of participatory forest management in the countries of Nepal and India.

While Nepal is, today, acknowledged as a pioneer in promoting community forestry, India too has made a beginning in this direction by approving an enabling government order to encourage joint forest management in forest areas.

Both the countries are today well on the way to transforming forest management from custodian mechanisms to people oriented approaches; are addressing technical forestry issues which give priority to the needs of forest communities; are evolving collaborative forest management plans in consultation with communities, and are beginning to focus on emerging issues of equity in sharing of usufruct and benefits.

This paper makes a case that there are tremendous learning opportunities between Nepal and India and that stronger interlinkages based on mutuality can contribute to our common goal of ushering in sustainable forest management in the Hindu Kush-Himalayas.

The authors have drawn upon their considerable experience in community forestry and joint forest management in writing this discussion paper.

विषय सूची

परिचय	१
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	३
नेपालमा सामुदायिक वनको विकास	३
वन संस्थाको विकास	४
सामुदायिक वनको विकास	७
१९९३ को वन ऐन	१०
१९९३ को वन ऐनका नियमहरू	१२
भारतमा संयुक्त वन व्यवस्थापनको प्रादुर्भाव	१२
ठीक किसिमको सामुदायिक तहको संस्थाको खोजी	१५
स्वदेशी सामुदायिक वन प्रथा विपरीत आरोपित संस्था	१६
समुदाय को हो? सामुदायिक वनका लागि तह र समूहको निर्धारण	१८
उपभोक्ता को हुन् ?	१९
नियन्त्रणमा हिस्सेदारी र बिचलन	२२
सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापनको कार्यान्वयन	२४
सहभागितामूलक व्यवस्थापन योजना	२४
प्राविधिक व्यवस्थापन अथवा पूर्व-गठन सहयोग	२६
मूल्य अभिवृद्धि र आय आर्जन	३०
सहभागितामूलक वनका लागि तालीम र परिचय	३१
गाउँतहका संस्थाहरू बीच नयाँ प्रगति	३२
वन प्रशासन: वर्तमान समस्याहरू र भविष्यका निर्देशनहरू	३३
सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापनको कदम	३५
निष्कर्षहरू	३६
सन्दर्भ सामाग्री	४६

भारतीय उपमहाद्वीप वन्य स्रोतको सहभागितामूलक व्यवस्थापनमा चाखलाग्दा अनुभवहरूको श्रृंखलाको साक्षी बनेको छ । १९७० देखिनै भारत र नेपाल दुवै देशमा सामाजिक र सामुदायिक वन कार्यक्रमहरूले शक्तिशाली राज्य प्रशासन र वन्य स्रोतमा सोभै निर्भर रहने स्थानीय जनता बीचको सम्बन्धमा आमूल परिवर्तन ल्याउने प्रयत्न गरेका छन् । यी कार्यक्रमहरूले के बताउँदछन् भने जनसंख्याको एउटा ठूलो भाग जीवन निर्वाह, इन्धन, खुराक, आम्दानी र तिनीहरूको कृषि पद्धतिको स्याहारका लागि वन्य स्रोतमा पूर्णरूपले निर्भर छ । तिनीहरूले यो पनि स्वीकारे की उपमहाद्वीपको वनको हास र क्षतीको रोकथाम गर्न स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता विना सरकारद्वारा गरिएको परम्परागत संरक्षणवादी वनको व्यवस्थापन असफल भएको छ ।

वनको संरक्षण र व्यवस्थापनमा परम्परावादी तरिका अपर्याप्त भएकाले यसले विकल्पको खोजीलाई निम्त्यायो र त्यसका लागि धेरै किसिमका तरिकाहरू अपनाइए। त्यसमध्ये मुख्य यी हुन्: धेरै किसिमका बाँभो जग्गाहरूमा वन विभागले बृक्षारोपणको प्रायोजना गर्‍यो जस्तो की पशु चराउने सार्वजनिक ठाउँ, सरकारी स्वामित्वको राजश्व उठ्ने जग्गा, सडकको किनारा, कूलोको किनारा र पोखरीको डिल, विभिन्न तहको स्थानीय सहभागितामा विना मूल्य र न्यूनतम मूल्यमा बेर्नाहरू बाँडेर र विभिन्न किसिमका नर्सरीहरू विकेन्द्रिकरण गरेर कृषकहरूलाई बृक्षारोपणमा मद्दत गर्‍यो, बातावरणीय संरक्षण शिक्षा र काठ बचत गर्ने प्रविधिको ज्ञान फैलायो। असीको दशकको शुरु र बीचमा सामाजिक र सामुदायिक वनका यी कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गरियो । त्यो मूल्याङ्कनबाट के प्रमाणित हुन आयो भने केही साना-तिना कार्यक्रमहरूलाई छोडेर धेरै जसो यी कार्यक्रमहरू कि त असफल भैसकेका छन् कि त भविष्यमा असफल हुने लक्षण देखाइरहेका छन् । यो अनुभवले नयाँ समाधानहरूको खोजी गर्नु पर्ने आवश्यकता घनिभूत भएर आयो । सामाजिक वनका कार्यक्रमहरू असफल हुनाको मुख्य र साधारण कारक जनसहभागिताको अभाव नै थियो जसले गर्दा रुखहरूको संख्या कम हुन गयो । यसका अतिरिक्त सामाजिक संस्थाहरूले बृक्षारोपणको व्यवस्थापनको दायित्व लिनमा हिच्कीचाउनु पनि एउटा कारण हो ।

यो त्यही पृष्ठभूमि हो, जसले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूद्वारा व्यवस्थापन गर्ने र भारतमा स्थानीय समुदायहरू र राज्य वन विभागहरूको बीचमा संयुक्त वन

व्यवस्थापनको व्यवस्था गर्ने कुरा पत्ता लगाइयो । (क्याम्पबेल र डेनहोल्म १९९२)। यी कदमहरू पहिला कार्यक्रमहरू थिए जसले वन रक्षकहरूलाई वनबाट बाहिर ल्यायो र जतनाको गाउँ र खेतवारीमा पुर्‍यायो जो वनका प्राथमिक उपभोक्ता हुन्।

भारत र नेपालको सामुदायिक/सामाजिक वनका मोटामोटी रूपले पन्ध्र बर्षको समानान्तर अनुभवले धेरै समानताहरू र केही अचम्मलाग्दा फरकहरू, धेरै उपदेशात्मक असफलहरू र केही उत्साहप्रद सफलताहरूलाई प्रमाणित गरेको छ । जे होस्, उही किसिमको वातावरणीय अवस्था समान किसिमको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र केही समान कार्यक्रमहरू भएतापनि नेपाल र भारतका बीचमा अन्तरक्रिया अथवा ज्ञानको आदान-प्रदान अचम्मलाग्दो किसिमले धेरै कम छ । राज्य र राष्ट्रिय वन विभागहरूले सामुदायिक/संयुक्त वन व्यवस्थापनका लागि ठूलो धनराशी छुट्याई रहेका अथवा धेरै दातृ संस्थाहरूबाट प्राप्त सहयोगलाई खर्च गर्न पुनः निर्देशन दिइरहेका हुनाले यी अनुभवहरूबाट ज्ञान प्राप्त गर्नु परम आवश्यक छ ।

विगतको पन्ध्र बर्षको भित्रमा दाताहरूले यी कार्यक्रमहरूका लागि अनुमानित रूपमा दुई अरब अमेरिकी डलर लगानी गरेका छन् । जनसहभागिता, वन कर्मचारीका लागि पुनः परिचय र तालीम, स्थानीय तहको संस्थाको निर्माण, सहभागितामूलक शुष्म आयोजना, नाफामा समान साभेदारी, लैङ्गिक चेतनात्मक कार्यक्रम यी सबै विकासका नयाँ अवधारणा बन्न गएका छन् । जेहोस्, दशौं लाख जनताहरू न्हास हुँदै गएको वन स्रोतमा निर्भर हुँदै आएका छन् र वन विभागका एक लाख कर्मचारीहरूले सामुदायिक उपभोक्ताहरूलाई साभेदार र ग्राहकको रूपमा व्यवहार गर्न आफूलाई तयार पार्नु आवश्यक हुन आएको छ । नेपालको सामुदायिक वन र भारतको संयुक्त वन व्यवस्थापनले यो चुनौतीलाई सामना गर्न थालेका छन् । तिनीहरू धेरै मात्रामा मोडिइसकेपछि के विश्वास दिलाउनु आवश्यक छ भने तिनीहरूले लक्ष्यमुखी, उत्पादनमुखी, र विगतमा भैं ठूला-ठूला कार्यक्रमहरूका जस्तो माथि-तल हुनु पर्दैन । दुई कार्यक्रमहरूको तुलनाले सहभागितामूलक स्रोत व्यवस्थापनले चलन-चल्तीको व्यवहारमा एउटा उपयोगी शिक्षण अभ्यास उपलब्ध गराउँछ ।

नेपाल र भारत यी दुवै देशमा वन व्यवस्थापनमा वर्तमानमा भएको परिवर्तनको मूल्य सार, वन्यभूमिको नियन्त्रण र व्यवस्थापन केन्द्रित वन विभागबाट जनताको विकेन्द्रित संस्थामा हस्तान्तरण गर्नु पर्ने प्रयासमा अडेको छ । तिनीहरूका बीचमा

केही समानता भएपनि यी दुबै कार्यक्रमहरूका लागि ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र कानूनी आधार एक अर्का देशका लागि अनुपम छन् । राज्य राष्ट्रदेखि स्थानीय समुदायसम्म नियन्त्रणको परिवर्तनको प्रवृत्ति र सीमा पनि निकै फरक छ । तिनीहरू विकसित हुँदै छन् र आकृतिमा धेरै समानता छ तापनि सामुदायिक संस्था पृथक किसिमका छन् कार्यान्वयनको चरणमा धेरै तहमा समानताको अंश बढिरहेको छ । धेरै जसो समस्याहरू पनि एकै किसिमका छन् ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

भारत र नेपाल बीच अनुभवको आदान-प्रदानको सम्भावनाको मूल्याङ्कन गर्दा यो कुरा पहिले बुझ्न आवश्यक छ, त्यो के हो भने कुन सन्दर्भमा सामुदायिक वन कार्यान्वयन भयो र खासगरी सामाजिक र राजनैतिक अवस्थाहरू जसले यो किसिमको वन व्यवस्थापन तिर डोहोर्‍याए । उपनिवेश हुँदाको भारतको इतिहास पूरै लिखत छ, जबकि नेपालको सामुदायिक वनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिसँग पाठकहरू परिचित नहुन सक्छन् ।

नेपालमा सामुदायिक वनको विकास

जनलक्षित वन नीति प्रस्तुत गर्ने पहिलो देशहरू मध्ये नेपाल एउटा थियो । नेपालको राजनैतिक संरचनामा वनको शोषण र वन व्यवस्थापनको थालनी समानान्तर रूपमा विकास भएको छ । सय वर्षसम्म (१८५०-१९५०) कृषिको बिस्तार र राजश्वका लागि वनलाई छोड्दा नेपालको वन शोषित भयो । कुनै बेला एकदम फैलिएको र महत्वपूर्ण मानिएको तराईको वनको अनियमित शोषणका लागि नीति व्यवहारले स्वीकृत दिए । पहाडी वनका धेरै जसो भागहरू जुन बजारबाट अनकन्टार र दूर्गम ठाउँमा थिए, ब्यापारिक शोषणका लागि तुलनात्मक रूपले स्वतन्त्र भएतापनि खेतीपातीको अत्यावश्यक फैलावटका शिकार भए । जे होस, वनको क्षेत्रफल घटेको छैन तर वनले ढाकेको घनत्व भने घटेको छ ।

नेपालमा अहिले ५.५ मिलियन हेक्टर प्राकृतिक वन छ । यो सम्पूर्ण क्षेत्रफलको ३७ प्रतिशत बराबर छ । तराई र उच्च हिमाली क्षेत्रमा ११ प्रतिशत मात्र प्राकृतिक वन छ । बाँकी रहेको क्षेत्र मध्ये पहाड र शिवालिकमा बराबर बाँडिएको छ । यो जग्गाको क्षेत्रमा ६९ प्रतिशत चाहिँ सम्भावित सामुदायिक वनका

रुपमा पहिचान गरिएको छ । वन जुन स्थानीय जनताको व्यवस्थापनका लागि हस्तान्तरण गर्न सकिने छ । मध्य पहाडका धेरै जसो वन क्षेत्र स-साना टुकामा छन् । तिनीहरू वरिपरि आवादीले घेरिएका छन् । परम्परावादी किसिमको वन व्यवस्थापन गर्नका लागि त्यहाँ केही मात्रामा ठूला वन क्षेत्रहरू छन् ।

वन संस्थाको विकास

नेपालको वन प्रशासनले मौलिक परिवर्तनहरूका श्रेणीहरू भोगेको छ जसले वन-पैदावारहरूको लागि सरकारी प्राथमिकतालाई प्रतिबिम्बित गर्छ । कानूनी प्रकृयाद्वारा वनको शोषण जङ्ग बहादुर राणाको शासनकालमा (१८४६-१८७७) नियमित गरियो वन पहुँचका लागि र वन-पैदावारहरू पन्छाउन धेरै किसिमका कानूनहरू बनाइयो (महत १९८७) । यी वन-पैदावारहरू अत्यधिक मात्रामा फडानी गरी भारतमा बिक्री गर्न मिल्ने खालका नियमहरू घोषणा गरिए ।

नेपालको वन शोषणका लागि बेलायती प्रभाव महत्वपूर्ण थियो । एउटा बेलायती सल्लाहकार जे.भी. कोलिएर (१९२५-१९४०) तराईको वनलाई नियमित गर्नका लागि सल्लाह दिन र नेपालबाट भारतमा (*Shorea robusta*) निर्यात गर्नका लागि सहयोग गर्न नियुक्त गरिएको थियो । दुई वटा वन कार्यालयहरू स्थापना गरिएको थियो । एउटा तराईमा राखियो, यो क्षेत्रका काठहरू निकाल्ने व्यवस्था गर्न र अर्को काठमाण्डौंमा राखियो, पहाडी क्षेत्रको वनको व्यवस्था गर्न भारतीय ठेकेदारहरू जो सीमा पारिको वन कटानी गर्नमा प्रख्यात थिए, तिनीहरूलाई यी वनहरूमा काम गर्नका लागि भिकाइयो । रेलवेका लागि चाहिने काठ भारतमा रहेको बेलायत सरकारद्वारा निःशुल्कमा उपहार दिइयो । यो उपहार प्रथम विश्व युद्धको प्रयत्नका लागि नेपालको योगदानको रूपमा दिइएको थियो । (कोलिएर १९७६:२५४) वन शोषणको प्रथा भारतीय ठेकेदारहरूको उपयोगको घेरामा केन्द्रित भयो । नेपालीहरूसँग आफ्नो वनमाथि शोषणको नियन्त्रण भने नाफाको स्रोत भारतमा रहेको बेलायतलाई हुन गयो ।

यसपछि अर्को एउटा बेलायती सल्लाहकार इ.ए. स्मिथ्स जसले भारतीय सेवामा धेरै वर्ष विताएको थियो । त्यसलाई नयाँ विभागको संरचनाको लागि सल्लाह दिन भनियो । त्यसपछि मात्र १९४२ मा नेपालमा वन सेवाको सिर्जना गरियो । यो भारतीय वन सेवामा आधारित थियो र यसका वन रक्षकहरूले भारतको इम्पेरियल

फरेष्ट्री स्कूल, देहरादूनमा तालीम लिएका थिए । भारतीय वनको व्यवस्था गर्न स्थापित प्रकृया अनुरूप तीन रिजनल र १२ वटा डिभिजनल वन कार्यालयहरु भएको एउटा वन विभागको स्थापना गरियो । भारतमा रहेको बेलायतको शुरुमा स्थापना गरेको तरिकालाई अनुशरण गर्दै कार्य-योजनाको श्रेणी बनाउन वनको शोषण गर्न थालियो । पछिल्लो शासनलाई समर्थन गर्नेहरुको हातबाट जग्गा खोस्ने प्रयत्नमा १९५७ मा वनको राष्ट्रियकरण गरियो । यो केही अंशमा मात्र सफल भयो, धेरै जसो सामन्ती जमिन्दारहरुको नियन्त्रणमा वन स्रोत र पहुँच रहिनै रह्यो । अन्य कतिपय मामिलामा के देखियो भने राष्ट्रियकरणका डरले रुख ढाल्ने काम व्यापक मात्रामा भयो । तिनीहरुको अधिकारको भूमि वन-भूमिमा वर्गीकरण गरिन्छ र त्यसपछि सरकारी जग्गा हुन्छ भन्ने डरले त्यसबाट जोगाउनका लागि यसरी रुखहरु ढालिएका थिए ।

१९५९ मा देशभरीका लागि एउटा वन मन्त्रालयको स्थापना गरियो । यसो हुँदा पनि त्यहाँ ज्यादै कम तालीम प्राप्त कर्मचारीहरु थिए । यसले गर्दा वनका प्रत्येक टुक्राहरुको व्यवस्थापन गर्न सम्भव थिएन । पहाडी वनहरुलाई कुनै पनि कार्य योजनामा ल्याइएन । औपचारिक रुपमा वन अव्यवस्थित नै रह्यो र वन प्रशासन कर्मचारीहरुको अपर्याप्तता भएको र अविकसित थियो ।

प्रजातान्त्रिक अभियानको असफलता पछि १९६० को शुरुमा राजतन्त्रको पुनर्स्थापना भयो, एउटा नयाँ निर्दलीय पंचायती व्यवस्था लागू गरियो । त्यसको लगत्तै पछि पंचायती व्यवस्थाको परिचय सहितको वन ऐन १९६१ को घोषणा गरियो । भर्खरै थालनी गरिएको पंचायतलाई वन संरक्षणको जिम्मा दिने व्यवस्थाले गर्दा यो ऐनले स्रोतमाथिको स्थानीय नियन्त्रणमा दूरगामी प्रभाव पार्‍यो । वनलाई धेरै वर्गहरुमा विभाजन गरियो र प्रत्येकलाई पहुँचको बेग्ला-बेग्लै अधिकार दिइयो । यिनीहरु निम्न प्रकारका थिए:

- **पंचायत वन:** कुनै सरकारी वन अथवा यसको कुनै भाग जुन बाँझो रहेको छ अथवा रुखका ठूटाहरु मात्र छन् यसलाई ग्रामीण समुदायका भलाईका लागि

^१ १९९० को राजनैतिक परिवर्तनको पश्चात् यो व्यवस्था खारेज भयो । जसले राजसत्ताको शक्तिलाई घटायो र प्रजातन्त्रको प्रादुर्भाव भयो । पंचायतको ठाउँमा गाउँ विकास समिति रह्यो ।

निका तोकिएको शर्त बमोजिम श्री ५ को सरकारले गाउँ पंचायतलाई हस्तान्तरण गर्न सक्नेछ ।

- **पंचायत संरक्षित वन:** कुनै पनि क्षेत्रको सरकारी वन अथवा यसको कुनै भाग संरक्षण र व्यवस्थापनको उद्देश्यका लागि पंचायतलाई हस्तान्तरण गर्न सकिनेछ ।
- **धार्मिक वन:** एउटा सरकारी वन, कुनै धार्मिक स्थल वा यसको वरिपरि रहेको स्थल संरक्षण र व्यवस्थापन उद्देश्यका लागि कुनै पनि धार्मिक संस्थालाई हस्तान्तरण गर्न सकिनेछ ।
- **कबुलियती वन:** कुनै सरकारी वन क्षेत्र रूख नभएको अथवा कतै-कतै भएको वनलाई वन-पैदावार र त्यसको उपभोगका लागि कुनै ब्यक्तिलाई अथवा संस्थालाई श्री ५ को सरकारले कबुलियतमा वन हस्तान्तरण गर्न सक्नेछ ।

वनको स्वामित्व सरकारमा नै रहनेछ र सरकारले आवश्यक ठानेमा नियन्त्रणको अधिकार जहिले पनि फिर्ता लिन सक्नेछ । कानूनको विरुद्ध काम गर्नेलाई केही जरिवाना गर्ने अधिकार पंचायतसंग थियो । जे भएतापनि व्यवस्थापनको निर्णय गर्ने अधिकार सरकारी वन सेवामा निहित थियो । निजी वन एकदम नै अब्यवस्थित छ भन्ने कुरा सरकारलाई लाग्यो भने तीस वर्षका लागि सरकारले लिन सक्ने व्यवस्था थियो । त्यस्तो वनबाट प्राप्त आम्दानी व्यवस्थापन खर्च कटाएर हकवालालाई दिने पनि व्यवस्था थियो । १९६१ को वन ऐनले पंचायतलाई कानूनी अधिकार दियो तर वन उपभोक्ताहरूलाई वन माथिको नियन्त्रणको अधिकार दिएन । जे होस्, यो ऐनको काठमाण्डौबाट टाढाका क्षेत्रहरूमा प्रभाव पच्यो, कानून नै नभए पनि स्थानीय जनताहरूले आफ्नो आवश्यकताका लागि वनको उपभोग गरिरहे ।

जे होस्, यो ऐनले पछि कानूनमा परिवर्तन ल्याउनमा बाटो खुलायो र सामुदायिक वनको सिर्जना गर्ने वातावरण तयार गरायो । १९७४ मा काठमाण्डौमा भएको नवौं वन सम्मेलन सामुदायिक वनका लागि एउटा अत्यन्त नै महत्वपूर्ण पाइला बन्यो । यस सम्मेलनमा अधिराज्यका वन अधिकृतहरूलाई बोलाइएको थियो । जिल्लाहरूमा काम गरिरहेका समुदायमुखि वन रक्षकहरूको एउटा समूहले वनको एउटा नयाँ ढाँचा तयार गरे, जसमा वन स्रोतको व्यवस्थापनमा स्थानीय जनताहरू संलग्न हुन्छन् त्यसलाई “सामुदायिक वन” भने ।

यो सम्मेलनले १९७६ को राष्ट्रिय वन योजनाको आधार तयार गर्ने काम गर्‍यो । जसले वन भूमिलाई पंचायतमा वर्गीकरण गरेर छुट्याउन वन ऐन १९६१ को

निर्णयमा जोड दियो । जे होस्, यो योजना अन्तर्गत राष्ट्रियकरण गरिएको वन भूमिलाई पंचायतको नियन्त्रणमा लैजान रीत पुर्‍याउनका लागि जिल्ला वन अधिकृतलाई ब्यापक अधिकार दिइएको थियो । १९७८ मा पंचायत नियम जारी गरियो, त्यसपछि यसले वन योजनाको कार्यका लागि एउटा ढाँचाको ब्यवस्था गर्‍यो।

जे होस्, १९७६ सम्म र अझ त्यसपछि प्रशासनिक पुनर्गठन हुँदा पनि दूर्गम क्षेत्रका वनहरु वन विभाग अन्तर्गत थिएनन् तर तिनीहरु प्रमुख जिल्ला अधिकारीको जिम्मामा रहेका थिए । १९७६ प्रति प्रत्येक जिल्ला वन अधिकृतको अधिकार क्षेत्रभित्र आउने गरी वन विभागको गठन गरियो । तुलनात्मक रुपमा कार्यक्षेत्रमा कर्मचारीहरु अझै कम थिए भन्ने अर्थ हुन्थ्यो, वनको ब्यवस्थापनको कार्यान्वयन कडा सुरक्षाको रुपमा मात्र हुन सक्थ्यो । त्यसकारण यस अवधिभरमा वन विभागको काम स्रोतको सक्रीय ब्यवस्थापन नभै पूर्णरुपले रेखदेख गर्नेमा मात्र सीमित रह्यो । शायद् यो आवश्यकीय भौतिक र प्रशासनिक संरचनाको अभाव भएको अवस्थामा बेलायतद्वारा स्थापना गरिएको देहरादून वन ब्यवस्थापनको ढाँचाको भएकाले अपर्याप्तताको संकेत थियो । अर्को तिर भारतमा प्रवासी अधिकारीहरुले यस्तो संरचनाको स्थापनाका लागि धेरै मेहनत गरेका थिए । नेपालको वन ब्यवस्थापनको लागि यो नमिल्दो ढाँचा थियो । दाउरा र स्याउला जस्ता आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न स्थानीय जनताहरु गैर-कानूनी तवरले वनको उपयोग गरिरहेका थिए र धेरै जसो मामिलामा वन विभागका कर्मचारीहरुद्वारा होइन की स्थानीय ब्यवहारमा नै पहुँचलाई नियमित गरिएको थियो ।

प्रशासनिक संस्कारमा यो मिशन जानाले पहाडी स्रोतको ब्यवस्थापन गर्नका लागि यसले अहिलेको अवस्थालाई डोहोर्‍यायो, स्थानीय जनता र वन विभागका कर्मचारी बीचमा साभेदारी गर्नु मात्र विकल्प देखा पर्‍यो । जिल्लामा वन अधिकारीले वनको विनासलाई न त रोक्न सकेका थिए न त आगामी बर्षहरुमा बाँकी रहेको वनको ब्यवस्थापन गर्न सक्ने सामर्थ्य नै थियो । (जोशी १९९३:१०)

सामुदायिक वनको विकास

१९७० र १९८० मा सामुदायिक वनका लागि दाताहरुले ठूलो धनराशी खर्‍याएको देखिन्छ । त्यतिखेर देशका विभिन्न भागहरुमा योजनाहरु चलिरहेका थिए, योजना नै योजनाले ढाकिएको थियो । शुरुमा सामुदायिक वन, वन विनाशको संकटको

समाधानको रूपमा देखिएको थियो । स्थानीय जनताहरू तिनीहरूको दाउराको आवश्यकता पूरा गर्न अझ बढी रुखहरू रोप्नेछन्, भन्ने सोचाई थियो । जे होस्, योजनाले जव अनुभव हासिल गर्दै गयो, त्यहाँ अनुमानमाथि नै धेरै प्रश्नहरू उब्जिए “संकट” माथि धर्को तानियो (हेर्नुहोस् थम्पसन् वारवर्टन १९८५) अन्त्यमा योजनाका कर्मचारीहरूले वनहरू हेर्न थाले, रुखहरू मात्र होइन । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको बृक्षारोपणको प्रायोजनाको यस अवधिभरमा स्थानीय जनताहरूले आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न विद्यमान वनको र तिनीहरूको आफ्नो जमिनको रुखको सुरक्षा र उपभोग गरिनै रहे । त्यसपछि १९८० को मध्यमा धेरै योजनाहरूले सामुदायिक वन प्रतिको आफ्नो अवधारणाको लेखाजोखा गरे र समुदाय र तिनीहरूको वन प्रतिको व्यवहारको परिक्षण शुरु गरे । यसले एउटा पुनः परिचयको मुख्य बाटो देखायो, योजना र जिल्ला वन अधिकृतहरू मिलेर सरकारी स्वामित्वमा रहेको वनको लागि स्थानीय तहको व्यवस्थापनलाई सहयोग गर्न थाले । यो एउटा मौलिक परिवर्तन थियो, पंचायतमा अथवा गाउँको स्वामित्वमा रहेको जमिन जिल्ला वन अधिकृतको स्वामित्वमा जानका लागि जसले प्राकृतिक वन क्षेत्रको व्यवस्थापन व्यवहारमाथि प्रभावपूर्ण ढंगले ध्यान केन्द्रित गर्‍यो । यी प्राकृतिक स्रोतको प्रभावपूर्ण किसिमले व्यवस्था गर्नका लागि गाउँलेहरू र जिल्ला वन कार्यालयका कर्मचारीको सामर्थ्यको प्रश्न थियो ।

श्री ५ को सरकारको वन क्षेत्रको नीति छैठौँ पञ्च बर्षीय योजनामा (१९८१-१९८५) पहिलो पल्ट घोषणा गरियो जसले व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागिता, संरक्षण र वन स्रोतको उपयोगमा जोड दियो । विकेन्द्रिकरण ऐन (१९८२) र यसको कार्यान्वयनका लागि (१९८४) नियमहरू पास गरेर यो नीतिलाई अझ प्रोत्साहित गरियो । कानून र नियमले पंचायत र जिल्ला तहमा योजना बनाउने उत्तरदायित्व सुम्पने लक्ष राखेको थियो । कानूनले गाउँ पंचायत र वडा समितिको कर्तव्य र उत्तरदायित्वको औपचारिक रूप दियो र तिनीहरूलाई गठनका लागि अधिकार पनि दियो ।

जनताको उपभोक्ता समितिहरूले वन संरक्षणका उद्देश्यका लागि कुनै खास वन क्षेत्रको उपयोग गर्ने र यसबाट यस्तो कार्य सञ्चालन गर्ने जस्तो की, बृक्षारोपण र वन संरक्षण र यसलाई जोगाउने आधारमा व्यवस्थापन गर्ने (रेग्मी १९८२:४०२)।

विकेन्द्रिकरण ऐन र नियमहरूले पहिलेको पंचायत वन नियमहरूलाई उछिने जसले वन व्यवस्थापनका लागि गाउँ पंचायतलाई स्थानीय संस्था तोके । १९७८ को

पंचायत वन र पंचायत संरक्षित वन नियमावलीको १९८८ को संशोधनले विकेन्द्रिकरण ऐनलाई औल्याउँदै उपभोक्ता समूहको अवधारणा स्वीकार गर्‍यो ।

भर्खरको आठौं पञ्च वर्षीय योजनाका रणनीतिको कार्यपत्रमा योजनाको निर्माण र विकास आयोजनाको कार्यान्वयन गाउँ र जिल्ला तहमा नै विकेन्द्रिकरण गर्नु पर्ने आवश्यकतामा जोड दिइएको छ (१९९२ ए ९) ग्रामीण विकासमा जोड दिन रणनीतिका सबै पत्रहरू उल्लेख गर्दै भनिएको छ, सरकार र उपभोक्ताहरूको सहयोगका लागि काम गरिरहेका अरु संस्थाहरूले तिनीहरूको आफ्नो सेवालाई संगठन गरी उपभोक्ताप्रति बचनबद्धता जाहेर गर्नु नै हो । नयाँ विकेन्द्रिकरण ऐन (१९९२) ले यसलाई अभि विकसित बनायो जसले स्थानीय तहको विकास संस्थाको रूपमा उपभोक्ता समूहको भूमिकालाई नै बलियो बनायो ।

१९८७ सामुदायिक वनका लागि एउटा प्रस्थान बिन्दु नै सावित भयो । यस वर्षको अन्तिममा, काठमाण्डौमा सम्पन्न भएको प्रथम राष्ट्रिय सामुदायिक वन कार्यशाला गोष्ठीमा नीति निर्माताहरू, जिल्लाका वन कर्मचारीहरू र योजनाका कर्मचारीहरू एउटै ठाउँमा जम्मा भए । यस कार्यशाला गोष्ठीका सिफारिशहरूमा “उपभोक्ता समूह” को धारणा पनि समावेश गरिएको थियो जुन पछि गएर वन क्षेत्रको (१९८८) गुरु योजनामा समावेश गरियो ।

१९८८ मा वन क्षेत्रको गुरु योजना तयार भयो । संसारभरको वनलाई एउटै रणनीतिक ढाँचामा ल्याउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय पहलको प्रभावमा राष्ट्रिय र विदेशी विज्ञहरूको मद्दत लिएर यो गुरु योजना तयार गरिएको थियो ।

यसले एकाइसौं शताब्दीमा जानका लागि वनका लागि नीति र योजनाको रणनीति उपलब्ध गराएको छ । सामुदायिक वन र निजी बृक्षारोपणद्वारा स्थानीय जनताको आधारभूत वन-पैदावार सम्बन्धि आवश्यकताहरू पूरा गर्नुलाई नै यसले पहिलो प्राथमिकता तोकेको छ । धेरै कार्यहरू तल बयान गरिएका छन् । यिनीहरू यो रणनीतिको कार्यान्वयनका लागि समर्थ हुनेछन् ।

- समुदायहरूलाई सबै पहुँचयोग्य पहाडी वनहरू चरणबद्ध हस्तान्तरण गर्ने त्यो हदसम्म हस्तान्तरण गर्ने जुन हदसम्म तिनीहरूले ईच्छा राख्छन् र त्यसको व्यवस्थापन गर्न समर्थ छन् ।

- काठ काट्ने र अरुहरु खासगरी आईमाईहरु जो वास्तविक रुपमा दैनिक निर्णय गर्छन्, तिनीहरुको विश्वास जित्ने उद्देश्यका लागि एउटा बिस्तारित नीतिको आवश्यकता ।
- मन्त्रालयका सम्पूर्ण कर्मचारीहरुलाई पुनः तालीम दिने, तिनीहरुको नयाँ भूमिकाका लागि, सल्लाहकार र विस्तारवादी बन्न । (श्री ५ को सरकार एन, १९९१ए:४)

सामुदायिक वन, वन क्षेत्रका लागि प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम हो र यसका मुख्य दुई तत्वहरु छन्:

- सामुदायिक वनको रुपमा प्राकृतिक वनको व्यवस्थापन गर्नु र जहास भएको वनलाई बृक्षारोपण गरेर सम्बृद्ध बनाउनु (पंचायत संरक्षित वनको रुपमा पहिले परिचित) र
- खुला र जहास भएको क्षेत्रमा सामुदायिक बृक्षारोपणको स्थापना र व्यवस्थापन गर्नु (पहिले पंचायत वनको रुपमा परिचित) (श्री ५ को सरकार एन, १९९१बी:१५)

१९९३ को वन ऐन

१९८८ को वन नीतिको र गुरु योजनामा आधारित १९९३ को वन ऐनले नेपालमा सामुदायिक वनको अथवा उपभोक्ता समूहको अवधारणालाई प्रष्ट पारेको छ । यसले नेपालको वनलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरेको छ ।

- संरक्षित वन
- सामुदायिक वन
- कबुलियती वन
- धार्मिक वन
- निजी वन

सामुदायिक वनसंग सम्बन्धित व्यवस्थामा, ऐनमा उल्लेख छ उपभोक्ता समूहले कार्य-योजना बमोजिम वनको विकास, संरक्षण, उपभोग, व्यवस्थापन गर्न तथा स्वतन्त्ररुपले वन-पैदावारहरुको मूल्य निर्धारण गरी बिक्री वितरण गर्न पाउने गरी

जिल्ला वन अधिकृतले राष्ट्रिय वनको कुनै भाग तोकिए बमोजिम सामुदायिक वनको रूपमा उपभोक्ता समूहलाई सुम्पन सक्नेछ । त्यसरी सामुदायिक वन सुम्पदा जिल्ला वन अधिकृतले सामुदायिक वन हस्तान्तरणको प्रमाण-पत्र दिनेछ । (दफा १: सामुदायिक वन सम्बन्धी व्यवस्था, वन ऐन १९९३, श्री ५ को सरकार ऐन)

ऐनले अब यसमा के थपेको छ भने, जिल्ला वन अधिकृतले कार्य-योजना तयार गर्न आवश्यक प्राविधिक तथा अन्य सहयोग उपलब्ध गराउन सक्नेछ । यसले लचिलोपनाको तत्व उपलब्ध गराएको छ र उपभोक्ता समूहहरूलाई छुट दिएको छ उपभोक्ता समूहले सामुदायिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य-योजनामा आवश्यकता अनुसार समयानुकूल संशोधन गर्न सक्नेछ र त्यस्तो संशोधनको जानकारी जिल्ला वन अधिकृतलाई दिनु पर्नेछ ।

अब हामीहरूले उपभोक्ता समूहको गठन सम्बन्धी दफा पल्टाउ (दफा २) ऐनले बताउँछ सामुहिक हितका लागि कुनै वनको विकास र संरक्षण गर्न तथा वन-पैदावारहरूको उपयोग गर्न चाहने त्यस्तो वनको सम्बन्धित उपभोक्ताहरूले तोकिए बमोजिम उपभोक्ता समूह गठन गर्न सक्नेछ ।

जिल्ला वन अधिकृत समक्ष दर्ता गर्ने प्रकृया र उपभोक्ता समूहको अधिकारमा रहने गरी एउटा कोषको पनि थप व्यवस्थाको उल्लेख गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरू महत्वपूर्ण छन् किनकी यिनीहरूले उपभोक्ता समूहमुखी सामुदायिक वनको कार्य गर्नका लागि वन विभागका कर्मचारीहरूलाई एउटा प्रष्ट कानूनी ढाँचा उपलब्ध गराएका छन् ।

नयाँ ऐनले उपभोक्ता समूहको अधिकार वन क्षेत्रको व्यवस्था र संरक्षण गर्नु हो भनेतापनि यो पनि भनेको छ, यसको स्वामित्व सरकारमा नै सुरक्षित रहने छ । यदि हस्तान्तरण शर्तहरू पूरा भएनन् भने सामुदायिक वन फिर्ता लिने पूर्ण अधिकार यसले आफूमा नीहित गरेको छ । नयाँ कानूनले वन व्यवस्था गर्ने उपभोक्ता समूहहरूलाई नियन्त्रण गर्न जिल्ला वन अधिकारीलाई असीमित अधिकार दिइएको छ भने वन विभाग र तिनीहरूका बीच भगडा भयो भने उपभोक्ताहरूलाई कम सुरक्षा दिइएको छ ।

यसमा कार्यक्षेत्रमा हुने व्यवहार र वास्तविक कानूनी अधिकारका बीच देखिएको घटबढले स्थानीय जनताको अधिकारमा केही फितलोपना आउन सक्छ । जे होस्,

यो ऐन विधानको एउटा प्रगतिशील टुक्रा हो जसले निम्न लिखित कार्यहरूलाई स्वीकृत दिएको छ ।

- उपभोक्ताहरूलाई वनहरू हस्तान्तरण गर्ने अधिकार क्षेत्रीय निर्देशकहरूबाट जिल्ला वन अधिकृतमा प्रत्यायोजित भएको छ ।
- उपभोक्ता समूहले व्यवस्थापन गरेको वनहरूबाट अर्जित आयको बचत रकम वन बाहेक अन्य विकासका लागि उपयोग गर्न सकिने छ ।
- उपभोक्ताहरूलाई कार्यगत योजनाहरू बनाउने दायित्व छ ।
- सरकारी शुल्कको वास्ता नगरिकन नै उपभोक्ताहरू वन-पैदावार बिक्रीका लागि दर कायम गर्न सक्छन् ।
- सामुदायिक वनले अन्य राष्ट्रिय वन कार्यक्रमहरू भन्दा बढी प्राथमिकता पाएको छ ।
- वनका उपभोक्ता समूहहरूले आफूलाई एउटा स्वतन्त्र निकाय सरह नै दर्ता गर्न सक्छन् ।

१९९३ को वन ऐनका नियमहरू

कानूनमा व्यापक नीतिगत खाका मात्र हुन्छ जबकि नियमहरू आलोचकीय मार्गदर्शन रेखाहरू हुन जसले नीतिको आकांक्षालाई यथार्थमा अनुवाद गर्ने उद्देश्य लिएका हुन्छन् । वन ऐनका लागि संशोधित नियम बनाउन एउटा व्यापक प्रकृया पूरा गरिएको छ । श्री ५ को सरकारका नीति निर्माताहरू र दातृ सङ्गठनहरूको संलग्नतामा यी नियमहरू बनाएका हुन् । एउटा स्वीकृत मस्यौदा तयार भैसकेको छ र निकट भविष्यमा श्री ५ को सरकारद्वारा औपचारिक रूपमा घोषणा गरिने आशा गरिएको छ ।

नयाँ नियमहरूको अभावमा वन विभागका केही कर्मचारीहरू पुरानै नियमहरू पालना गरिरहेका छन् भने केही कर्मचारीहरू नयाँ नियमको प्रतिक्षामा छन् । यो आशा गरिएको छ नयाँ नियमले भविष्यमा उपभोक्ता समूहहरूलाई सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने प्रकृत्यामा गति दिनेछ ।

भारतमा संयुक्त वन व्यवस्थापनको प्रादुर्भाव

भारतमा दृश्य विवरण हिजो र आज पनि बिल्कूल फरक छ । नेपालको दाँजोमा जहाँ पहाडी वन माथिको सरकारी नियन्त्रण कानूनी मात्र थियो र कहिल्यै

व्यवहारिक भएन, भारतको ९५ प्रतिशत वन्य भूमिको स्वामित्व र व्यवस्थापन राज्य सरकारको वन विभागहरूमा नीहित छ । (सिंह १९९०) विगतको सय वर्षदेखि धेरै जसो दूर्गम क्षेत्रमा समेत भारतको वन भूमि व्यापकरूपले व्यवस्था गरिएको छ । वन विभागका कार्य क्षेत्रका कर्मचारीहरू वन क्षेत्रका धेरै जसो ठाउँमा बरोबर उपस्थित भै रहन्छन् र धेरै जसो क्षेत्रमा तिनीहरूको मुख्य काम सुरक्षात्मक भएतापनि स्थानीय समुदायहरू र सरकार दुबैको मनमा सामुदायिक भूमि र सरकारी वन भूमिको बीचको अन्तर प्रष्ट भएको छ ।

यो स्थिति, विगतको शताब्दीको कानून र नीतिहरूको श्रेणीको विकासको परिणाम हो । यसको सुरुवात बेलायती उपनिवेशको शासनकालमा भएको हो । जसले सामुदायिक र निजी वनलाई राष्ट्रियकरण गर्‍यो र बिस्तारै बरीपरीका वन समुदायहरूको अधिकार सुबिधा खोस्यो । अधिकारको जटिल तह, सुबिधाहरू अधिकारहरू र कर्तव्यहरू वन ऐनहरूमा उल्लेखित छन् । भारतको वन एउटा चाखलाग्दो विषय हो, यसको अर्थ के हो भने, त्यहाँ वनको उपयोग र नियन्त्रणका लागि राष्ट्रिय र राज्य-स्तरका दुबै कानून र नियमहरू छन् । १९२७ को भारतीय वन ऐन र राज्यका वन ऐनहरू धेरै जसो औपनिवेशिक विधानमा आधारित छन्। तिनीहरूले सुरक्षात्मक वन व्यवस्थापनका लागि कानूनी आधार उपलब्ध गराएका छन् जसले भारतीय वनको विशेषताहरू भल्काउँछन् । वन्य-जन्तु संरक्षण कानूनलाई छोडेर भारतले स्वतन्त्रता प्राप्त गरेपछि पास गरेको एउटै मात्र नयाँ ऐन हो वन संरक्षण ऐन १९८० (१९८८ मा संशोधित) जुन मुस्किलले एक पन्नाको छ । यस ऐनले वन्य बाहेक अन्य उद्देश्यका लागि जसलाई पनि, जुनसुकै उद्देश्यका लागि पनि वन विभागको भूमिको हस्तान्तरण र बाँडफाँडमाथि केन्द्रको नियन्त्रण हुने स्थितिमा पुर्‍याएको छ । सरकारी नीतिको विज्ञप्तीहरूको श्रेणीले वन प्रशासन र व्यवस्थापनका सरकारी अवधारणाको विकासको रूपरेखा देखाउँछन् । १९७० को शुरुको राष्ट्रिय आयोगको कृषि प्रतिवेदनमा सामाजिक वनको पहल गरेको देखिन्छ। यस प्रतिवेदनले के भनेको छ भने गैर-वन्य भूमिबाट समुदायको आवश्यकता पूरा गरिनु पर्छ जवकि वन्य भूमि भने औद्योगिक आवश्यकताका लागि र संरक्षणका लागि सुरक्षित राखिनु पर्छ ।

देशको जमिनको लगभग एक चौथाई भाग (७५ मिलियन हेक्टर) को सुरक्षा गर्नु पर्ने, अत्याधुनिक राजश्व उठाउनु पर्ने ऐतिहासिक अधिकार पाएको वातावरणको सुरक्षा गर्नु पर्ने, वनमा बस्नेको जनसंख्या लगातार बढिरहेको र तिनीहरूको

सुरक्षात्मक नियन्त्रणबाट फुट्केका वनमा आश्रित समुदायको चुनौती सामना गरिरहेको यस्तो अवस्थामा भारतीय वन रक्षकहरु तिनीहरुको वन क्षेत्र आफ्नै किसिमले राम्ररी व्यवस्थापन गर्न असमर्थ छन् । वनमा आश्रित समुदायहरु धेरै जसो तिनीहरु देशभित्र पाँच करोड २० लाख छन्, तिनीहरु वलियो जनजातिको समूहको सदस्यहरु छन् । तिनीहरूसँग वनको उपयोग र व्यवस्थापनको लामो परम्परा छ, तिनीहरुले बेला-बेलामा वन अधिकारीका विरुद्धमा विद्रोह गरेका छन् । परिस्थितिले गर्दा वनलाई एउटा आवश्यक तत्वका रूपमा लिन तिनीहरु बाध्य छन्, खुला पहुँचको श्रोत, अज्ञानी ठेकेदारहरु र भोका पशुहरुले पनि वन विनाशका लागि योगदान पुऱ्याइरहेका छन् ।

यसको परिणामस्वरूप वन विभागद्वारा अधिकतम शोषण र खुला पहुँचको हैसियतले गर्दा भारतको अधिकारीक वन भूमिको आधा भन्दा कम (लगभग तिन करोड ५० लाख हेक्टर) अथवा सम्पूर्ण क्षेत्रको दश प्रतिशत उजाड भै सकेको छ । कतै-कतै मात्र रुख भएको (४० प्रतिशत कतै-कतै रुखले ढाकेको) बाँकी रहेका वनहरु पनि न्हासका विभिन्न चरणमा छन् ।

चाखलागदो कुरा के छ भने वन विभागका विज्ञ कर्मचारीहरु र स्थानीय समुदायका व्यक्तिहरुको १९७० र १९८० को किसिमले वन श्रोतको निराशलागदो अवस्थाप्रति ध्यान आकृष्ट भयो । पश्चिम बंगाल, गुजरात र हरियाणामा केही वन अधिकारीहरुले के अनुभव गरे भने वन संरक्षणका लागि स्थानीय समुदायहरुको सहयोग संलग्नता आवश्यक छ । परिणाम स्वरूप तिनै राज्यको प्रत्येक ठाउँमा विभिन्न किसिमका वन संरक्षण समूहहरुको परिचय गराइयो, पश्चिम बंगालको अरावारीबाट १९७२ मा यसको शुरु गरियो । प्रत्येक मामिलामा, प्रत्येक ठाउँका ग्रामीण वन सुरक्षा समितिहरुलाई गैर-कानूनी कटान, आगलागी, पशु चराउने काम र अतिक्रमणबाट विनाश हुँदै गएको वनको सुरक्षा गर्ने जिम्मेवारी दिइयो । यसको बदलामा काठ बाहेकका वन-पैदावारहरुको उपयोग गर्न पाउने अधिकार दिइयो । अरावारीको हकमा सरकारले सानो वनमा त्यसै उम्रिएको खम्बारोको लागि हुने साल वनको (*Shorea robusta*) काठ हिस्सेदारीमा काट्ने स्वीकृत गर्‍यो । यसमा संलग्न भएका ग्रामीण संरक्षण समितिलाई खुद आयको २५ प्रतिशत दिने व्यवस्था गरियो । सुखोभाजरी गाउँमा गरिएको प्रयोगको सफलता पश्चात् हरियाणामा माटोको बाँध बनाउनका लागि पहाडी स्रोत व्यवस्थापन समाज (एच आर एम एस) को गठन गरियो । यसमा वर्षात्को पानी सिंचाइको लागि जम्मा गरिन्थ्यो।

कुनै बेला वनले ढाकेको किनाराको संरक्षण गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा स्वीकार गरियो । यसको रुपरेखा तयार भएपछि खयरको बोट र घाँसहरु, बाबर पनि त्यसमा पर्छ । त्यस पछि यो घाँस जुन डोरी बनाउन र कारखानामा कागज बनाउनका लागि काम लाग्छ त्यस घाँसलाई ठेकामा दिन गाउँलेहरुलाई पहिलो विकल्प दिइयो । केही गाउँहरुमा पहीलो बर्ष भित्रमा नै तिनीहरुलाई ठेकामा दिएर आम्दानी गर्नका लागि उत्पादन द्रुत गतिमा भयो ।

यसको संग-संगै धेरै क्षेत्रहरुमा वन संरक्षण अभियानहरु वनमा आश्रित समुदायहरु भित्रबाट नै शुरू भयो, उत्तराखण्ड हिमालयको प्रख्यात “चिप्को” आन्दोलन पनि यसमा नै पर्छ । बिहार र उडिसाका भागहरुमा धेरै किसिमका सयौं जातीय वन संरक्षण समितिहरु उत्साहका साथ गठन भए । यी समितिहरुले कमी भएका वन-पैदावारहरुलाई बढाउनका लागि विभिन्न उपायहरु गर्न थाले । वन संरक्षण र उपयोगिता जातीय जीवन शैलीमा घनिष्ट रुपले गाँसिएका छन् । नयाँ राजनैतिक अभियान, पूर्वी भारतको जातीय राज्यको मागले परिचित भारखण्ड अभियानले यसलाई आफ्नो अखडा नै बनाएको छ ।

यी राज्यहरुमा सफल प्रयोगको परिणाम स्वरुप १ जुन १९९० मा राष्ट्रिय सरकारले एउटा आदेश जारी गर्‍यो । यसमा यी निर्देशनहरु सहित सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिनका लागि र गैर-सरकारी संस्थालाई मध्यस्थकर्ता र सहयोगीका रुपमा प्रोत्साहित गर्नका लागि सबै राज्यहरुलाई अनुरोध गर्‍यो । १९९३ को डिसेम्बरमा १४ राज्यहरुले नियमहरुका रुपरेखा सहितको आफ्नै आदेश जारी गरे । यो आदेश स्थानीय समुदायसंग साभेदारीमा संचालन गरी नयाँ ढाँचाको वन व्यवस्थापन तर्फ उन्मुख थियो । यसपछि यसले वन विभाग र स्थानीय समुदायको बीचको संघर्षलाई उल्टायो, एउटा साभेदारीमा ल्यायो ।

ठीक किसिमको सामुदायिक तहको संस्थाको खोजी

नेपाल र भारत दुबै देशमा, सामुदायिक वनका लागि एउटा ठीक किसिमको सामुदायिक तहको संस्थागत संरचनाको बारेमा नै धेरै विवादहरु केन्द्रित भए । यी विवादहरु मुख्यतः दुई कुरामा केन्द्रित थिए । अनौपचारिक स्वदेशी सामुदायिक व्यवस्थाको भूमिकालाई मान्यता दिने कि ज्यादै औपचारिक अति विकसित संस्था आरोपित गर्ने । यी दुई मध्ये सामुदायिक वनका लागि एकदम ठीक कुन हो विवादको केन्द्र बिन्दु नै यही थियो ।

स्वदेशी सामुदायिक वन प्रथा विपरीत आरोपित संस्था

नेपाल र भारत यी दुबै देशमा सामुदायिक वनलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउनासाथ वन रक्षकहरु र अनुसन्धानकर्ताहरुले के अनुभव गरे भने धेरै समुदायहरुले पहिलेदेखि नै आफ्नै प्रेरणाले सरकारी वन्य भूमिको सुरक्षा र व्यवस्थापन गरी आएका छन् । नेपालमा किपट र तालुकदारी प्रथा अन्तर्गतको व्यवस्थापनलाई सरकारले स्वीकृत दिएको यो परम्परावादी प्रथालाई उदाहरणका लागि यसमा लिन सकिन्छ । जहाँ सरकारको नियन्त्रणको अधिकार र कर नाम मात्रको छ । धार्मिक वनको, गाउँलेहरु परिवारहरु अथवा जातीय समुदायहरुद्वारा स्वतन्त्ररूपले व्यवस्थापन गरिरहेका छन् । धेरै अध्ययनहरुले के देखाएको छ भने धेरै जसो यी प्रथाहरु दशकौँदेखि कार्य गरिरहेका छन् । जवकि अरुहरु भर्खरै देखा परेका छन् धेरै जसो यी स्वदेशी प्रथाहरुले राम्ररी काम गरिरहेका छन् र यिनीहरूसँग विभिन्न खालका नियमहरु छन् ।

भारतमा धेरै किसिमका ऐतिहासिक मान्यता प्राप्त परम्परावादी सामुदायिक व्यवस्थापन प्रथाहरु छन् । हिमाञ्चल प्रदेशको वन सहकारिता, यु.पि. को वन पंचायत र गोवाको कोमुनिडाडेलाई यसमा लिन सकिन्छ । धेरै अनुसन्धानकर्ताहरु खासगरी इन्डियन इन्स्टिट्यूट अफ फरेस्ट्री मेनेजमेन्टका विद्यार्थीहरुले उडिसा, बिहार, कर्नाटक र गुजरातका जातीय क्षेत्रहरुमा व्यापक रूपले फैलिएको स्वदेशी सामुदायिक वन संरक्षण अभियानहरु पत्तो लगाएका छन् र तिनीहरुको अभिलेख राखिएको छ । उडिसा र बिहारमा मात्र लाखौँ स्वदेशी वन संस्थाहरुले २ लाख हेक्टर वन भूमिको सुरक्षा गरिरहेका छन् भन्ने कुरा पत्ता लागेको छ । (सिंह र सिंह १९९३) प्रत्येकको बेग्ला-बेग्लै विशेषताहरु छन्: सदस्य बन्नका लागि आवश्यक योग्यताको सिद्धान्तको नियम, हिस्सेदारीको बन्दोबस्त, औपचारिक संरचनाको श्रेणी र इत्यादि। गैर-सरकारी संस्थाको सहयोगमा खुलेका र तिनीहरुद्वारा प्रायोजित गरिएको सयौँ सामुदायिक वन संस्थाहरुले गर्दा भारतमा वनको परिदृश्य झन जटिल बन्न गएको छ ।

स्वदेशी प्रथाहरु खासगरी तिनीहरु जुन आफैँ प्रेरित भएर खुलेका छन्, तिनीहरुको छानविन अध्ययन र पहिचान हुनु आवश्यक छ ताकि सामुदायिक वन स्वदेशी ज्ञान र उत्प्रेरणाको आधारमा खडा गर्न सकियोस् । भारतका संयुक्त वन व्यवस्थापनमा आलोचकहरुले के कुरामा जोड दिएका छन् भने स्थानीय समुदायहरु जसले आफ्नै

प्रेरणाले वनको सुरक्षा पहिलेदेखि नै गरी आएका छन् कि छैनन् त्यस कुराको निर्णय पहिले गर्नु पर्दछ, त्यसपछि यो कुराको याद गर्नु पर्दछ । पुरानो समर्थ स्थानीय संस्था मासेर नयाँ र अनावश्यक थप संस्था स्थापना गर्नु हुँदैन । (सरिन १९९४) । उडिसामा केही महिनाको अन्तरमा नै सरकारद्वारा ६,००० भन्दा बढी संयुक्त वन व्यवस्थापन समिति गठन गरियो तिनीहरूमध्ये धेरै संस्थाहरू पहिलेनै भैरहेका स्थानीय संस्थाहरूमाथि थप संस्था हुन गए (कान्त इट अल १९९१) सामुदायिक पहलमा सिर्जनशिल वन रक्षकहरूले खडा गरेका संस्थाहरूको परिणाम उत्कृष्ट ठहरियो । (सिंह र सिंह) नेपालमा अहिले यो पहिचान गरियो । सामुदायिक वनको कार्यान्वयनका लागि महत्वपूर्ण तत्व के हो भने पहिलेदेखि नै रहिरहेको वन व्यवस्थापनको स्थानीय प्रथालाई पत्ता लगाउनु र त्यसमा नै मान्यता प्राप्त सामुदायिक वन प्रथा मिलाउनु नै वन कर्मचारीको सामर्थ्य हो । (वार्टजेट र मल्ल १९९२) यसमा अभ्र के तर्क दिइयो भने कार्य क्षेत्रका कर्मचारीहरूले समुदायको पारम्भिक प्रथा भत्काउन चाहँदैनन् त्यसलाई जोगाउन चाहन्छन् र यो सरकारी कार्यक्रमबाट मुक्त छ भन्न आफू तयार रहन आवश्यक छ । नेपाल र भारतमा यी कार्यक्रमहरू कतिसम्म स्वीकार्य हुनेछन्, त्यो हेर्न बाँकी नै छ ।

पहिले नै विद्यमान रहेको वन व्यवस्थापन प्रथालाई संयुक्त वन व्यवस्थापन र सामुदायिक वनमा मिसाउँदा कार्यान्वयनका लागि ज्यादै लचिलोपनाको आवश्यकता हुनु पर्छ । तोकिएको सरकारी आदेश र मार्गदर्शनका अगाडि यो बेढंगको देखिन सक्छ । भारतमा राज्यका आदेशहरू सामुदायिक संस्थाको संरचनाको बारेमा ज्यादै निर्दिष्ट हुने गर्छन् खास गरी तिनीहरूमा कार्यकारिणी समितिको आवश्यकतामा जोड दिइएको हुन्छ । नेपालमा योजना संरचनाको प्रशासनिक ढाँचालाई अनुशरण गरेर बनाइएको औपचारिक संस्थाको अवधारणा देशका विभिन्न भागमा पाइने विशेष सामाजिक सन्दर्भमा ठीक किसिमको नहुन सक्छ भन्ने कुराको सुझाव दिइएको छ। जे भएतापनि प्रशासनलाई समिति जस्तो औपचारिक संस्थासंग व्यवहार गर्न सजिलो हुन्छ जवकि उपभोक्ता समूहबाट प्रतिनिधित्व गराइएको लचिलो जन-संगठनसंग व्यवहार गर्न कम सुविधाको अनुभव हुन्छ ।

आफ्नै पहलमा बनेका सामुदायिक अभियानमा मिसाएर संस्था बनाइनुको महत्व छ तापनि तिनीहरूको अध्ययन गर्नु पर्ने आवश्यकतालाई र नाफाको बाँडफाँड र सहभागितामा न्याय कायम गर्नु पर्ने कुरालाई कम महत्वको मान्नु हुँदैन । भारतका स्वदेशी वन व्यवस्थापन प्रथाका शुरुका अभिलेखहरूले के देखाएको छ भने

सरकारले प्रायोजित गरेका थुप्रै वन संरक्षण समितिहरूमा भैं उदाहरणका लागि यी आफ्नै पहलमा खडा भएका संस्थाहरूमा लैङ्गिक भेद एउटा गम्भिर समस्या हो (सरिन १९९४) ।

समुदाय को हो? सामुदायिक वनका लागि तह र समूहको निर्धारण

धेरै मान्छेले के अनुभव गरे भने वनको संरक्षण र सुरक्षा स्थानीय पंचायत मार्फत नै हुनु पर्छ, किनभने यो नै जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने सम्बन्धमा तल्लो निकाय हो । यसले कार्यगत व्यवस्थापन इकाईको रूपमा राजश्व-ग्रामको अवधारणा उब्जायो जे भएतापनि कार्य-क्षेत्र तहका कार्यकर्ताहरू, गाउँलेहरू र कार्यक्षेत्रका वन रक्षकहरूले केमा जोड दिए भने, सबभन्दा तल्लो तहका वास्तविक रूपमा स्रोतको व्यापक उपभोग गर्नेहरूबाट नै सामुदायिक वन व्यवस्थापनको काम लिनु पर्छ । धेरै जसो मामिलामा यो उप-पंचायत तहमा नै बनाइन्छ र धेरै जसो अवस्थामा गाउँमा जहाँ धेरै घरधुरी छन् भने उप-गाउँतहबाट समुदाय बनाइन्छ । संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रमका लागि यस मामिलामा नेपालको अनुभवबाट ज्ञान हासिल गर्नु उपदेशात्मक नै हुनेछ ।

जब नेपालमा यी नयाँ तरिकाको सामुदायिक वन लागू गरियो त्यसबेलामा कुन तहबाट व्यवस्थापनको नियन्त्रण गर्ने भन्ने बारेमा धेरै भूलहरू भए । शुरुमा पंचायतलाई सही किसिमको संगठनात्मक इकाईको रूपमा लिइयो । जवकि धेरै जसो वनका टुक्रा-टाक्रीहरू पंचायत भन्दा पनि तल्लो तहका काम गर्ने इकाइहरूद्वारा नियन्त्रित थिए र पंचायती व्यवस्थाको थालनी हुनु भन्दा धेरै पहिलेदेखि नै गठन गरिएका थिए । यसकारणले गर्दा पंचायतहरू सामुदायिक वनका लागि ठीक किसिमको व्यवस्था गर्न असमर्थ थिए । व्यवहारिक व्यवस्थापन, नाफाको बाँडफाँड र वनको स्वामित्व जस्ता कुरामा पंचायतको तहमा सहमतिमा पुग्न सकिँदैनथ्यो ।

वनका उपभोक्ताहरू को हुन् ? भन्ने प्रश्न यस चरणमा प्रष्टरूपमा छुट्टिन सकेको थिएन तापनि के कुरामा मानिएको थियो भने साधारणतया यी आइमाईहरू र गरीब जनताहरू नै हुन् जो धेरै जसो वन-पैदावारहरूको उपभोग र बिक्रीमा आश्रित छन् जे होस् यो नयाँ किसिमको व्यवस्थापन हुँदा निर्णय गर्नमा तिनीहरूको सहभागिता साक्षीको रूपमा मात्र थियो र त्यस्तो भएको हुनाले तिनीहरू भेला हुने तरिकाको प्रभावको वास्ता गरिएन । गाउँ-तहमा व्यवस्थापन समितिको स्थापना गर्ने प्रयत्न

गर्दा (पुरुष नेताहरूको प्रभुत्व भएकाले) असफलता प्राप्त भएपछि समुदायमा चिन्त लगाएर त्यसका अनुमानहरूको पुनः परीक्षण गरियो । यी अनुमानहरूमा निम्न कुराहरू समावेश गरिएका थिए ।

- स्थानीय समुदाय भनेको प्रष्ट सामाजिक घेराका जनताको समूह हो, जो संगसंगै मिलेर काम गर्ने क्षमता राख्दछ ।
- स्थानीय र स्थानीय वन उपभोक्ताहरू भन्नुमा केही फरक छैन, एकै हुन् ।
- वन उपभोक्ताहरू वन व्यवस्थापनको जन-सभामा आउँदैनन् ।
- वन व्यवस्थापनको सभाका लागि जम्मा भएका जनताहरू सभामा खुलारूपले इमान्दारितापूर्वक बोल्छन् ।
- वनको उपभोग र व्यवस्थापनको बारेमा छलफल गर्न पहिलो सभामा गठन गरिएको ग्रामीण वन समिति, सबै उपभोक्ताहरूको प्रतिनिधी हुनेछ र आफ्नो कर्तव्य, अधिकार र दायित्वको निर्धारण गर्न समर्थ हुन्छ ।

उपभोक्ता को हुन् ?

स्थानीय वनको व्यवस्थापनमा सबै चिनिएका उपभोक्ताहरूको सहभागिता नै सामुदायिक वन विकासको आधारशिला हो । यी वनहरूको व्यवस्थापन गर्ने अधिकार र दायित्व उपभोक्ता समूहलाई नै सुम्पिएको हुन्छ । त्यसकारण सरसल्लाह र निर्णय गर्नका लागि “उपभोक्ताहरू” प्राथमिक इकाई हुन् । अहिले उपभोक्ताहरूलाई यसरी वर्णन गरिएको छ ।

जनताहरू जसले वन-पैदावारहरूको संग्रह, पशु चरन र सांस्कृतिक कृत्याकलापका लागि वन क्षेत्रको प्रयोग गरेको छ, त्यसमा ती व्यक्तिहरू पर्छन् जसको वनमा खुला पहुँच छ, यस बाहेक अरुहरू गैर-कानूनी उपभोक्ताहरू हुन् जसलाई अरु उपभोक्ताहरूले चिन्दैनन् । एक थरी प्राथमिक उपभोक्ताहरू हुन् भने अर्को थरी द्वितीय उपभोक्ताहरू हुन् । प्राथमिक उपभोक्ताहरू भनेका तिनीहरू हुन्, जसले नियमित रूपमा वन क्षेत्रको उपयोग गर्छन् र सबै वन-पैदावारहरू प्राप्त गर्ने अधिकार स्थानीय रूपमा मान्यता प्राप्त छ । द्वितीय उपभोक्ताहरू ती हुन्, जो कहिलेकाहीँ मात्र खास उद्देश्यका लागि अथवा खास उत्पादन प्राप्त गर्नका लागि वनको उपयोग गर्छन् र तिनीहरूलाई सबै वन-पैदावारहरू लिनका लागि प्राथमिक उपभोक्ताहरूले पूर्ण अधिकार दिएका हुँदैनन् । (सामुदायिक वन कार्यक्रमको कार्यगत निर्देशिका, श्री ५ को सरकार/नेपाल/१९९२) ।

सामुदायिक वन निर्देशिकाले अरु दुई महत्वपूर्ण पक्षको पहिचान गरेको छ जसको सम्बन्ध सामुदायिक वन व्यवस्थापनसंग छ । पहिलो हो इच्छुक समूह, वन उपभोक्ता समूह भित्रकै मान्छेहरु खास आवश्यकताले अथवा सरोकारले गर्दा वन व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित हुन पुगेकाहरु यसमा पर्छन् । उदाहरणका लागि पशुपालकको समूहहरु, काठ ब्यापारीको समूहहरु, महिलाहरुको वन समूहहरु र कामीहरुको वन समूहहरु । अर्को हो, स्वदेशी व्यवस्थापन प्रथा, यो सामाजिक र प्राविधिक व्यवस्थाको एउटा प्रथा हो जुन स्थानीय वनको अथवा सामुदायिक स्रोतको व्यवस्थापनका लागि स्थानीय समुदायद्वारा पहल गरिएको हुन्छ ।

उपभोक्ताहरुमाथिको केन्द्रियताले “समुदाय” र “गाउँ” को अवधारणामा तिनीहरुको क्षेत्रमा बिखण्डन ल्यायो-ब्यक्तिहरु, मान्छेहरु, स्वास्नीमान्छेहरु, धनी र गरीब । यसो हुनासाथ यसले सामाजिक सम्बन्ध र वन पहुँचको अवस्थाहरु र निर्णय गर्ने जस्ता कुरामा प्रश्न खडा गर्‍यो र के बोध गरायो भने वन-पेशाको साँघुरो प्राविधिक घेराले वन स्रोतको न्यायपूर्ण व्यवस्थापनलाई मद्दत गर्नका लागि सही किसिमको दक्षताको विकासको स्वीकृत दिदैन ।

अनुभव र समझदारीको विकास हुनासाथ व्यवहारका लागि एउटा ढाँचा तयार गरियो । यस वन व्यवस्थापनको व्यवहारमा सबै उपभोक्ताहरुको पूर्ण सहभागिताको स्वीकृत दिदै आवश्यक चरणहरुको व्याख्या गरियो । तलको भागमा उपभोक्ता समूहको गठन प्रकृयाको खाका खिचिएको छ । यो कार्यगत निर्देशिकामा वर्णन गरिएकोबाट लिइएको छ । तर उपभोक्ताहरुको पूर्ण सहभागिता गराउनका लागि आवश्यक पूर्व-परिचय चरणलाई समावेश गर्नका लागि यसमा विस्तृत गरिएको छ।

पूर्व-परिचय चरण: यो आवश्यक प्राथमिक तह हो, ताकि यसबाट उपभोक्ता समूहको गठनको प्रकृया शुरु गर्न सकियोस् । यस चरणमा बिचार गरिएका क्षेत्रका सबै वन उपभोक्ताहरुको शुरुको परिचय समावेश हुनेछ ।

यसमा प्राथमिक र द्वितीय तहका उपभोक्ताहरु पनि समावेश हुनेछन् । यसमा तिनीहरुको उपयोगको आवश्यकताको मूल्याङ्कन गरिनेछ र यी आवश्यकतालाई पूरा गर्नका लागि कस्तो खालको व्यवस्थापन चाहिने हो त्यसको पनि कुरा हुनेछ ।

छानविन चरण: यस चरणमा गाउँलेहरुसंग राम्रो सम्बाद कायम गरिनेछ र वनको उपयोगिताको बारेमा सामाजिक र प्राविधिक सूचनाहरु जम्मा गरिनेछ, यसका साथै उपभोक्ताहरु र सामुदायिक वन क्षेत्रको पहिचान गरिनेछ ।

छलफल चरण: यस चरणमा वनको उपभोक्ता समूहको गठन गरिनेछ, वन उपभोक्ता समूह भित्रमा नै वन व्यवस्थापन सम्बन्धी छलफल गरी विधान बनाइने छ र व्यवस्थापन तरिकाको बारेमा सहमतिमा पुगिनेछ । यसका साथसाथै कार्यगत योजनाको तयारी र स्वीकृती पनि यस चरणमा नै गरिनेछ । यसपछि, वन उपभोक्ता समूहलाई सामुदायिक वनको जिम्मेवारी हस्तान्तरण गरिनेछ ।

कार्यान्वयन चरण: वन उपभोक्ता समूहद्वारा स्वीकृत भएको वन व्यवस्थापनको कृयाकलाप यस चरणमा गरिनेछ । त्यसो गर्दा कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूले यी कृयाकलापको रेखदेख गर्नेछन् र अनुरोध गरिएका सल्लाहहरू दिनेछन् ।

समीक्षा चरण: यस चरणमा वन उपभोक्ता समूहसंग मिलेर कार्यगत योजनाको मूल्याङ्कन संशोधन पुनः छलफल समावेश छ । यो काम कि त उपभोक्ताहरूको अनुरोधमा गरिनेछ कि त योजनाको समाप्तीको बेलामा गरिनेछ ।

त्यहाँ प्राकृतिक किसिमको समुदाय छ र त्यसमा सामुदायिक वनको पहल गर्न सकियोस् । प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन गर्दा सहमतिमा पुग्न पर्छ, स्थानीय स्रोतको उपयोग गर्ने निजी र वर्गीय ईच्छा भएका धेरै समूहहरूलाई एउटै ठाउँमा समेट्न सक्नु पर्छ र स्रोतलाई राम्ररी जोगाउने गरी व्यवस्था गर्ने हो भने यो किसिमको सहमतिलाई होशियारीपूर्वक कायम राखिनु पर्छ ।

उपभोक्ता तहबाट वा गाउँले तहबाट लिइएको सामुदायिक वन होस् वा संयुक्त वन व्यवस्थापन होस्, त्यसमा स्थानीय तहबाट चुनिएको संख्या भारतको पंचायत र नेपालको गाउँ विकास समितिको कुनै किसिमको हस्तक्षेपको आवश्यकता छ । भारतको पश्चिम बंगालले यो किसिमको प्रस्ताव पारित गरेको छ, त्यो के हो भने पंचायत सरकारको दोस्रो तह, वन तथा भूमि संस्कार स्थायी समितिबाट वन संरक्षण समितिमाथि नाम मात्रको नियन्त्रण कायम गरेको छ । यो समितिले गाउँ धुरी वा गाउँ समूहलाई वन संरक्षण समितिको रूपमा मान्यता दिनका लागि वन विभागलाई सिफारिश गर्छ र गाउँ समूहको कार्यकारीणीमा यो समितिको एउटा प्रतिनिधी हुन्छ । यसले गाउँको अथवा प्रथम तहको प्रत्यक्ष नियन्त्रणलाई रोक्छ तर गाउँ समिति बीचको सम्बन्धलाई कायम राख्छ ।

यसका अतिरिक्त त्यहाँ उपभोगको कानूनी अधिकारहरूको जटिल तह छन्, मध्य प्रदेश र उडिसामा यसलाई “निस्तार” भनिन्छ, खास वन र खास पैदावारमा क-

कस्को अधिकार छ, यसले निर्णय गर्छ । संयुक्त वन व्यवस्थापनले अधिकार र उपयोगको सम्झौतालाई कायम राख्छ ।

नियन्त्रणमा हिस्सेदारी र बिचलन

स्थानीय समितिलाई स्वामित्वको हस्तान्तरण र वन स्रोतको नियन्त्रण नेपाल र भारतमा बेग्ला-बेग्लै किसिमले गरिन्छ । भारतमा संयुक्त वन व्यवस्थापन सरकार र स्थानीय समुदाय बीच साभेदारीमा संलग्न हुन्छ । स्रोतमाथि नियन्त्रणको तहको दृष्टिले हेर्दा यो साभेदारी असमान छ । किनभने समुदायले नयाँ दायित्व लिन्छ, संरक्षणको अधिकार छ, नाफाको हिस्सा पाउँछ, तर अन्तिम नियन्त्रण भने वन विभागले नै गर्छ । स्थानीय समुदाय संलग्न भएको संयुक्त वन व्यवस्थापनलाई वन-पैदावारहरू माथि समुदायको अधिकार छ । यसो गर्दा जम्मा बालीको बीस देखि असी प्रतिशत फरक छ, तर वन विभागद्वारा आफूले लिने हिस्सा भन्दा समुदायका लागि हिस्सा कम हुन जान्छ । नेपालमा पहाडी वनमा भए पनि वनको नियन्त्रण गर्ने अधिकार सामुदायिक उपभोक्ता समूहलाई दिइन्छ र वनको नाफाको शत प्रतिशत नै दिइन्छ । यसका अतिरिक्त उपभोक्ता समूहद्वारा एउटा कार्यगत योजना अघि सारेपछि यो कारोवार शुरू गरिन्छ । यसमा वन विभागले एउटा प्राविधिक सल्लाहकारको र मद्दतको भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यसपछि मात्र बिक्रीका लागि व्यवस्थापन, बाली भित्र्याउने र वितरणको काम उपभोक्ता समूहद्वारा सम्पन्न गरिन्छ । यसमा विभागले प्राविधिक सहयोग दिएको हुन्छ ।

यो साहसिलो काम भारतका धेरै राज्य वन विभागहरूका लागि महत्वपूर्ण पाठ हुन सक्छ, जो नाफाको हिस्साको तहमा बृद्धि गर्न अथवा वनलाई सामुदायिक नियन्त्रणमा दिन हिच्कीचाइरहेका छन् । अर्कोतिर यो पनि तर्क दिइएको छ कि वन विभागको हिस्सा हटाउँदा यी वनहरूको व्यवस्थापनमा योगदान गर्नका लागि वन अधिकारी र कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूको प्रोत्साहनमा कमी आउनेछ । पहाडी वनको मामिलामा यो कुरा अवश्य पनि सम्झनु पर्छ, सरकारले राजश्वका लागि प्राथमिकता दिएको छैन ।

नेपालका तराई क्षेत्रमा, विभागले अभैसम्म पनि सालको वनलाई पूर्णरूपले समुदायलाई हस्तान्तरण गरेको छैन । भारतको जस्तो संयुक्त वन व्यवस्थापनमा जाने कि कुविलियतमा जाने, जहाँ निजी उद्योगहरू अथवा सहकारी संस्थाहरूलाई वन

व्यवस्थापनको काम दिने भन्ने धेरै मामिलामा वनमाथि वास्तविक नियन्त्रण भएका समुदायहरू विभागसंग हिस्सेदारीको व्यवस्थामा जान हिच्कीचाउने छन् ।

दुर्भाग्यवश, नेपालको कर्मचारीतन्त्रभित्र नै धेरैको के सोचाई रहेको छ भने, स्थानीय जनतालाई, वनहरू हस्तान्तरण गर्दा वन विभागका कर्मचारीहरूको कार्य बोझमा कमी आउनेछ । यसको तत्कालिन प्रतिक्रिया के हुन सक्छ भने कर्मचारीहरूको संख्यामा कटौती गर्नु पर्ने हुन्छ । केन्द्रमा र जिल्लामा गरिने यो किसिमको कटौतीले गर्दा कार्यक्षेत्रको कार्यमा उल्टो प्रभाव पर्नेछ, यसले विश्वासमा क्षति पुऱ्याउने छ र भविष्यका नीति र कार्यमा अनिश्चितताको बाटो डोहोऱ्याउने छ । सामुदायिक वन प्रतिको यो किसिमको विद्यमान विचारले सामान्य ब्याख्या र योजनामा एउटा जटिल स्थिति कार्य क्षेत्रमा देखापरेको छ र यसले गर्दा कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुन जानेछ । यस्तो अवस्थामा समूहहरू कति गठन गरिए, त्यसमा मात्र सफलता देख्न सकिन्छ, ज्यादै जटिल सूचनाङ्कको आधारमा होइन जस्तो कि वन उत्पादकत्वको बृद्धि अथवा निर्णय गर्दा स्रोतको पहुँचमा न्यायपरायणता छ कि छैन त्यो केही पनि देख्न पाइने छैन ।

नेपाल र भारतको सामुदायिक वनको प्रस्तावना केमा आधारित थियो भने समुदायहरूलाई आधारभूत आवश्यकताका लागि वनको व्यवस्थापन र पहुँचको अधिकार दिनु पर्छ । नेपालमा यो तथ्यको चेतना बिकसित भैरहेको छ, त्यो के हो भने वन रक्षकहरू आम्दानी गर्न सकिने उत्पादनको तहसम्म, त्यसमा काठ पनि पर्छ, समुदायहरूलाई वन व्यवस्थापन गर्नका लागि सहयोग गर्न सक्छन् । भारतको संयुक्त वन व्यवस्थापनले बालीसम्म पनि बाँड्नु पर्छ भन्ने अनुभव गरिरहेका छन् । पश्चिम बंगालमा, बगैँचा व्यवस्थापन प्रथा अन्तर्गत जहाँ सालको खम्बा बालीबाट उत्पादन छिट्टै हुने अनुमान गरिएको छ, त्यहाँ विभागले के अनुभव गर्‍यो भने हिस्सेदारीको सिद्धान्त र आयको नगद वितरणमा न्यायपरायणताको लागि धेरै बिचार पुऱ्याउनु पर्नेछ । दुबै देशमा अहिले के प्रमाणित भैरहेको छ भने मुख्य चुनौती संरक्षणमा होइन, त्यो त समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनमा नै रहेको छ । मुख्य चुनौती प्रकृयागत, प्राविधिक र आर्थिक समस्या हो जसले यस्तो परिवर्तन ल्याउँछ, त्यसको समाधान गर्नुमा छ ।

जब वनको नियन्त्रण र वनबाट प्राप्त आम्दानी समुदाय, उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गरिन्छ, त्यतिवेला यो प्रश्नको जवाफ दिन आवश्यक छ, समूह भित्रमा

नै कसले नियन्त्रण गर्छ र कसले लाभ पाउँछ । लैङ्गिक न्याय भएको छ छैन र निर्णय गर्दा आइमाईहरू र साक्षीका समूहहरूको सहभागिता छ छैन, यी सब कुराहरूमा बरोबर रेखदेख गर्नु आवश्यक छ । यी कुराहरूमा न त नेपालको सामुदायिक वनको अनुभवले न त भारतको संयुक्त वन व्यवस्थापनको अनुभवले बताउन सफलता प्राप्त गर्न सकेको छ । जे होस्, व्यक्तिगत मामिलामा नीति परिवर्तन र विशेष प्रकृयाले गर्दा आइमाईलाई प्रभावशाली किसिमले अगाडि ल्याउनमा मद्दत गरेको छ । दुबै देशहरूले के पाए भने ठूलो सभामा तिनीहरूको सहभागिता हुनु अघि आइमाईहरूको लागि वन व्यवस्थापनका समस्याहरूमा भेला भएर छलफल गर्नका लागि एउटा छुट्टै मञ्चको आवश्यकता छ, यसले विश्वास र सहमतिको वातावरण तयार गराउँछ । अर्को तरिका पनि अपनाइयो त्यो के हो भने ठूलो समूहमा भेला हुँदा लैङ्गिक कुरा उठाइयो, जहाँ आइमाईहरूको न्यूनतम संख्याको उपस्थिति अनिवार्य रूपले हुनु पर्ने कुरा पनि समावेश गरिएको छ । वनबाट जव आम्दानी हुन थाल्छ, पुरुषको नाममा घर खर्चको खातामा रकम राख्नका लागि संयुक्त अथवा छुट्टै खाता खोल्न श्रेयकर हुनेछ । समान न्यायलाई विश्वासिलो बनाउनका लागि सबभन्दा प्रभावशाली उपाय पत्तो लगाउन धेरै अध्ययनको जरुरत छ ।

सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापनको कार्यान्वयन

जव सामुदायिक वन कसले व्यवस्थापन गर्ने भन्ने संस्थागत प्रश्नको जवाफ मिल्छ, अधिकार र नाफाको बाँडफाँडको समीकरणमाथि समझदारी हुन्छ, त्यसपछि वन व्यवस्थापनको वास्तविक कारोवार शुरु हुन्छ । नेपाल र भारतमा योजनाको भूमिकालाई केही किसिमले फरक दृष्टिले हेरिएको छ ।

सहभागितामूलक व्यवस्थापन योजना

जिल्ला वन अधिकारीले स्वीकार गरेको कार्यगत योजना नै कानूनी अभिलेख हो जसले समूहलाई वन क्षेत्रलाई नियन्त्रणमा लिने अधिकार दिन्छ । कानूनी रूपले उपभोक्ता समूहलाई वन हस्तान्तरण गर्नु अघि एउटा कार्यगत योजना पेश गर्नु पर्छ र जिल्ला वन अधिकारीद्वारा स्वीकृत गराउनु पर्छ । यो योजना वनका उपभोक्ताहरूले तयार गर्छन्, पेशेवर वन रक्षकहरूले होइन अथवा प्राकृतिक स्रोतका योजनाविद्हरूले होइन । उपभोक्ता समूहका सबै सदस्यहरूलाई निर्धो र बलियो

जस्तोसुकै होस्, तिनीहरूलाई आफ्नो वनको व्यवस्थापनको विकल्पहरूमाथि सहमतिमा पुग्न पर्याप्त समय दिनु पर्छ । यो प्रकृयाले दुई हप्तादेखि तीन महिनासम्म अथवा बढी समय लिन सक्छ । जे होस्, यो समय सकिएपछि उपभोक्ताहरू योजनालाई आफैले बनाएको “हाम्रो वनका लागि नियमहरूका” रूपमा लिन थाल्छन् । योजनाले सबै कुरा तोकेको हुन्छ । उदाहरणको लागि वनको पहुँचको तरिका, वन-पैदावारहरूको अधिकारको तरिका, वन संरक्षण र निर्णय गर्ने तरिका आदि । जिल्ला वन अधिकृतले र अहिलेको राजनैतिक परिवर्तन नभएको बेलामा प्रधानपञ्चद्वारा योजना स्वीकृत गरिएको हुन्छ । त्यसपछि तिनीहरूको योजना कार्यान्वयनको रेखदेख गर्नका लागि उपभोक्ता समूहका सदस्यहरूले वन उपभोक्ता समूहको एउटा कार्यकारिणी परिषद्को चुनाव गर्छन् । (ग्रोने र श्रेष्ठ १९९१)

धेरै जसो स्थितिहरूमा एउटा कार्यकारिणी परिषद्को चुनाव हुन्छ, तापनि त्यहाँ यस्ता स्थितिहरू पनि आएका छन् जहाँ उपभोक्ता समूहका सबै सदस्यहरू कार्यान्वयनको जिम्मेवारी लिन्छन् ।

भारतमा बेग्ला-बेग्लै राज्यमा बेग्ला-बेग्लै अनुभव छ, सामान्यतया संरक्षणको स्थापना गर्न, सामुदायिक संस्थालाई विधिवत् गर्न र कुनै किसिमको कार्य-योजना अथवा शुक्ष्म योजनाको विकास गर्नमा जोड दिइन्छ । धेरै जसो राज्यहरूमा संयुक्त वन व्यवस्थापन, संरक्षणको चरणभन्दा पर जान सकेको छैन । गुजरात र राजस्थानले कार्य-योजनाको विकास गर्न थाले पनि पश्चिम बंगाल नै यसमा अपवाद हो । यी शुक्ष्म आयोजनाहरू साधारणतया सामुदायिक आवश्यकताको पहिचानमा केन्द्रित हुन्छन् र वन व्यवस्थापनको योजनामा सीमित हुँदैनन् । त्यसमा धेरै किसिमका अतिरिक्त विकासका कृयाकलापहरू समावेश गरिएका हुन्छन् जस्तोकि बैकल्पिक उर्जा प्रविधि, उर्जा बचत गर्ने चुलो, उद्योग धन्दाको विकास र इनार, सडक र स्कूल भवनको निर्माण आदि । यी अभ्यासहरूले समुदायहरूलाई तिनीहरूको सम्पूर्ण स्रोतको र विकास आवश्यकताहरूको बारेमा अझ बढी एकीकृत दृष्टिकोणको विकास गर्नमा मद्दत गर्छ । ग्रामीण विकासको कृयाकलापहरूमा वन विभागले कार्यान्वयन गर्न सक्ने एउटा सीमा छ । सबै कृयाकलापहरूका लागि अरु विभागहरू बीचको प्रभावशाली समन्वयको आवश्यकता हुन्छ जुन सधैंका लागि सजिलो काम होइन । कार्यक्षेत्रका वन रक्षकहरू के कुरामा चिन्तीत हुन्छन् भने यी योजनाहरूले प्रायःजसो भुठा अनुमान गरेका हुन्छन् र स्थानीय समुदायहरूले के विचार गरेका हुन्छन् भने सबै ग्रामीण विकासको कृयाकलापका लागि वन विभाग एउटा कार्यान्वयन गर्ने हतियार हो ।

पश्चिम बंगालमा रकमको अभावमा धेरै शुक्ष्म आयोजनाहरूको कार्यान्वयन हुन सकेन । अर्कोतिर केही अन्तःसन्धानकर्ताहरू चिन्तीत छन् किनभने शुक्ष्म आयोजनाहरू पर्याप्त सहभागितामूलक हुन सकेका छैनन् । त्यसकारण तिनीहरू यो प्रकृत्यालाई सुधार गर्न वन विभागका कर्मचारीहरूसँग मिलेर काम गर्न थालेका छन् । प्राविधिक दृष्टिकोणले विभिन्न वन व्यवस्थापनका रणनीतिहरू र तिनीहरूको उद्देश्य पूरा गर्ने विकल्पहरूमा समुदायको योगदान प्रकृत्याको एउटा न्यूनतम सहभागितामूलक भाग हो । आवश्यकताहरूको पहिचान गरिन्छ र पूर्व-निर्धारित बृक्षारोपणको कार्यतालिका बनाउनका लागि समुदायबाट नै योगदानको खोजी गरिन्छ । जे होस्, भारत र नेपाल दुबै देशमा बढी सिर्जनात्मक व्यवस्थापनले विकल्पहरूको विकासका लागि समुदाय र वन रक्षकहरूलाई अभि बढी संलग्न गराउन सकिन्छ ।

प्राविधिक व्यवस्थापन अथवा पूर्व-गठन सहयोग

वन रक्षकहरू, गाउँलेहरू र योजनाका कर्मचारीले वर्तमानमा सामना गरिरहेको चुनौती समान छ, जस्तो की सही किसिमको बृक्षारोपण सही ठाउँमा निश्चितपूर्वक गराउन र व्यवस्थापनको उद्देश्यको उपलब्धि निश्चितपूर्वक हासिल गर्नु । नेपालमा उपभोक्ता समूहको गठनको शुरुको अवस्थामा प्राविधिक लगानीका लागि क्षेत्र सीमित थियो किनभने त्यतिखेर गठन गर्ने प्रकृत्याको लक्ष प्राविधिक सिर्जनामा भन्दा पनि उपभोक्ता समूहहरूका विश्वासको वातावरण तयार गर्न र तिनीहरूलाई निर्णय गर्नमा संलग्न गराउनुमा थियो । अहिलेसम्म उपभोक्ता समूहद्वारा तयार गरिएको कार्यगत योजनाका बिधानमा मात्र केन्द्रित छ अथवा उपभोक्ता समूहहरूले आफ्नै संस्थागत पक्षमा खासगरी सहकारीताको नियम बनाउनमा, दण्ड-सजायको व्याख्या गर्नमा र यस्तै-यस्तै विषयमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको छ ।

व्यवस्थापन विवरणमा सधैं जसो कुनै किसिमको बस्तुको जम्मा परिमाण उल्लेख गरिएको हुन्छ जुन विशेष ऋतुमा प्रत्येक घरबाट गरिन्छ । उल्लेख गरिएको परिमाण वास्तविक प्राप्त हुने पैदावारको परिमाणसँग कुनै सम्बन्ध जोडिनु पर्छ भन्ने कुनै आवश्यकता छैन अथवा त्यो दरमा जुन जोगाउने आधारमा तिनीहरूको उत्पादन गर्न सकिन्छ । (ब्राने र देव १९९३:३)

जति धेरै वनक्षेत्रहरू उपभोक्ता समूहको नियन्त्रणमा आउँछन्, त्यहीँ प्राप्य स्रोत-माथिको बैकल्पिक खुला पहुँचमा कटौती हुन जान्छ । यसले उपभोक्ता समूहहरूले

व्यवस्था गरेको वनमा दबाब बढाउँछ, यसका साथै यी वनहरुबाट उत्पादन बृद्धि गर्न आवश्यक हुन जान्छ । यसकारण, परम्परावादी र संरक्षणात्मक तरिकाको व्यवस्थापनबाट पर हट्नु आवश्यक छ । सुधारिएको वन व्यवस्थापनको लागि बढ्दो मागले गर्दा अझ बढी प्रत्यक्ष वन व्यवस्थापनको आवश्यक भएर आएको छ, यसका साथ-साथै प्रत्येक उपभोक्ता समूहको व्यवस्थापनको लक्ष्य पूरा गर्न बढ्दो मौज्जातको सम्भावनाको बारेमा आधारभूत सूचनाको सङ्कलन पनि गर्नु पर्ने आवश्यकता भएर आएको छ ।

एकपल्ट कार्यगत-योजनालाई मानेपछि र जिल्ला वन अधिकारीद्वारा औपचारिक रूपमा उपभोक्तालाई वन हस्तान्तरण गरेपछि उपभोक्ता समूहले कानूनी रूपमा वनको नियन्त्रण गर्छ । अहिलेसम्म धेरै जसो ध्यान एउटा बलियो र प्रतिनिधिमूलक उपभोक्ता समूह गठन गर्नमा केन्द्रित गरिएको छ । उपभोक्ता समूहद्वारा व्यवस्था गरिने स्रोतमा कम नै ध्यान दिइएको छ । धेरै आयोजनाहरुले खासगरी कोशी पहाडी सामुदायिक वन परियोजनाले अहिले उपभोक्ता समूहका सदस्यहरु र वन विभागका कर्मचारीहरु दुवैलाई वन स्रोतको व्यवस्थापन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक शिप हासिल गर्न मद्दत गरिरहेको छ ।

सही ढंगको व्यवस्थापन प्रविधिको तालीम दिने अगुवा संस्थाको रूपमा काम गर्नु पर्ने भएकाले धेरै जसो आयोजनाहरुले विभिन्न किसिमका व्यवस्थापन प्रथाको प्रदर्शन स्थानहरुको स्थापना गरेका छन् । जे होस्, कोशी पहाडी सामुदायिक वन पारियोजनाले प्रदर्शनी स्थानको मेकानिकल प्रयोग छोडेर अझ एक कदम अगाडि बढेको छ । अहिले उपभोक्ताहरु आ-आफ्नै वनमा प्रदर्शनी स्थानको ढाँचा तयार गर्छन् र व्यवस्थापन गर्छन् । यी स्थानहरुको उपयोगबाट कतिसम्म राम्ररी व्यवस्थापनको उद्देश्य पूरा गर्न सकिन्छ भनेर निर्णय गर्नका लागि तिनीहरु यस्तो गर्छन् । कार्यगत-योजनाको ढाँचामा कार्यान्वयन हुने व्यवस्थापन व्यवहारको पूर्ण विवरणको रूपरेखा त्यसमा नहुने हुनाले अहिले उपभोक्ता समूहहरुले औपचारिक कार्यगत-योजनाको अतिरिक्त प्रत्येक वनका लागि साधारण कार्य-योजनाहरु बनाएका छन् ।

बिभिन्न खालका वनको उपभोक्ता समूहहरुको व्यवस्थापन शिपको विकास गर्नका लागि रेन्जरहरु सहितको छोटो अवधिका तालीमहरु संचालन गरिएका छन् । कोशी पहाडी सामुदायिक वन परियोजनाद्वारा संचालित तालीमको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका मुख्य क्षेत्रहरु यी हुन्:

- वनको सुधारिएको मूल्याङ्कन र विवरण, त्यसको अर्थ हो, काल्पनिक भन्दा पनि निरीक्षण गरेको आधारमा उत्पादकत्वको सम्भावना र अवस्थाको मूल्याङ्कन र विवरण बनाइने,
- विभिन्न खालका वनका लागि ठीक किसिमको वन व्यवस्थापनको छनौट उदाहरणको लागि पुनर्जनन, कार्यालय पद्धतिको उपयोग आदि,
- गैर-परम्परावादी वन सम्बन्धी कामको संयोजन जस्तो कि कृषि वन, माटोको संरक्षण, गैर-काठको उत्पादन, बाँस र घाँसको रोपण, र
- प्रदर्शन स्थलबाट जम्मा गरिएका प्राप्त सूचनाको आधारमा वन-पैदावारको परिमाणको सामान्य मूल्याङ्कन (ब्राने र देव १९९३:८) ।

वन उपभोक्ताहरू तालीमको सहायताले संरक्षणात्मक तहबाट अगाडि बढ्छन् आफ्नो वनको पूर्ण सम्भावनाको अनुभव गर्न थाल्छन्, यसो गरेर तिनीहरू आफ्नो आवश्यकताको लागि र बिक्रीका लागि बचतको सिर्जना गर्न सक्छन् । वन विभागका कर्मचारीहरूले उपभोक्ता समूहको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन मद्दत गर्नका लागि प्राविधिक अनुभव र विश्वास हासिल गर्नेछन् । उपभोक्ताहरूलाई तिनीहरूको वन-पैदावारहरू रूखको आवश्यकता पूरा गर्न निश्चित रूपले सक्षम बनाउनका लागि उपभोक्ता समूह नर्सरी स्थापना गरिएका छन् । आफ्नै नर्सरी स्थापना गर्न इच्छुक उपभोक्ताहरूलाई सहयोग र तालीम दिइएको छ । यसो गर्दा उपभोक्ताहरू रूखको जात, गुण अथवा नर्सरीमा उमारिएका बीउ-बेर्नाहरू माथि नियन्त्रण गर्न सक्ने हुन्छन् र पहिचान गर्न सक्ने भएपछि स्थानीय मागतिर पनि ध्यान दिन थाल्छन् । वन विभागका कर्मचारीहरूले सल्लाह र बीउहरू उपलब्ध गराउँछन् । यी उपभोक्ता समूहहरूको समर्थनमा जिल्ला वन कर्मचारीहरूले जिल्ला-स्तरीय र रेन्ज-स्तरीय नर्सरीहरूको विकास गरिरहेका छन्, जहाँ विभिन्न खालका नर्सरीका तरिकाहरू र बीउहरूको प्रजातिहरूको अनुसन्धान र विकास वन कर्मचारीहरू गरिरहेका छन् ।

भारतमा नयाँ किसिमको बृक्षपालन र स्याहारको व्यवहारको विकास गर्न अथवा पुरानोलाई संशोधन गर्नका लागि संयुक्त वन अनुसन्धान नेटवर्कका सदस्यहरूले पुनर्जनन वन समुदायको वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन गरिरहेका छन् । वन रक्षक र स्थानीय समुदायका व्यवस्थापकहरू कसरी प्रभावशाली किसिमले नयाँ किसिमको बृक्षपालन र स्याहारको व्यवस्थापनको प्रथा संग-संगै लान सक्छन् भन्ने कुराको परिक्षण गर्ने प्रयत्नहरू भैरहेका छन् । भर्खरको पि.आर.ए. तरिकाको

अनुभवले के देखाएको छ भने संयुक्तरूपले समुदायको आयोजनामा मद्दत गर्नु धेरै उपयोगी सावित भएको छ । यी पि.आर.ए. (PRA)का कुनै तरिकाहरु जनताको ईच्छाको मूल्याङ्कन गर्नमा विकसित गरिए र विभिन्न खालका प्राविधिक र बृक्षपालन र स्याहारमा सम्भावनाको पत्ता लगाउनका लागि आर्थिक फाइदा दिने कुरा पनि यस तरिकामा विकसित गरियो । जनतालाई मद्दत गर्नका लागि धेरै किसिमका प्रविधिहरुको विकास गरियो, विभिन्न रुखका जातहरुको उपयोगिता र महत्वको नम्वर, सूचि र तह इत्यादि तयार गरियो र विभिन्न बृक्षपालन कार्यको विकास, मूल्याङ्कन र रेखदेखका लागि मद्दत गर्न वन-पैदावारहरु दिन सकिने व्यवस्था गरियो । एकपल्ट वन-पैदावारहरुको आवश्यकताको निर्णय भएपछि, यी आवश्यकताहरु वनबाट, फार्मबाट वा सामुहिक सम्पति कुन बाटोबाट पूरा हुन्छन् त्यसको निरूपण पश्चात् इन्धन बचाउने उपायको पहिचान गर्नु पर्छ । पहिले यी उद्देश्यहरु पूरा गर्नु नै वन व्यवस्थापनको प्रारम्भिक कार्य हो, जसले संयुक्त वन व्यवस्थापनको उद्देश्यलाई यथार्थमा उताउँछ । जे होस्, कार्य क्षेत्रका केही वन रक्षकहरुले यसलाई चुनौतिका रूपमा लिएका छन् ।

विद्यमान पुरानो कार्य-योजनाका सिफारिशहरु (सामान्यतया काठ उत्पादनको उद्देश्य र क्षेत्र नियन्त्रण र भू-दृश्य तहको परिप्रेक्ष्यमा आधारित) जुन कानूनीरूपले बाधिएका छन्, तिनीहरुले अझ जटिलता थपिएका छन् । धेरै राज्यहरुमा गाउँ-तहका शुक्ष्म योजनाहरुलाई कार्य-योजनामा मिसाउने काम अभै गरिन्छ । वर्तमानमा जहाँ संयुक्त वन व्यवस्थापन लागू गरिन थालिएको छ त्यहाँ कार्य योजनालाई अस्थायी रूपमा निलम्बन गर्ने बाटो अपनाइएको छ । नयाँ-कार्य योजना ज्यादै छलफलको प्रकृयाद्वारा आशाका साथ तयार गरिनेछ । यसमा गाउँ अथवा समुदाय-तहमा पुगेर योजना बनाइनेछ । यो शुक्ष्म वन व्यवस्थापन हुनेछ जसले बहु-प्रयोगतिर उन्मुख वन-पैदावारहरुको गैर-काठको प्रजनन र बाली लगाउने यसका साथै काठका लागि पनि बृक्षपालनको सिफारिश गर्नेछ । इण्डियन इन्स्टिच्यूट फर फरेस्ट्री रिसर्च एण्ड एजुकेशन प्लानले संयुक्त वन व्यवस्थापनमा संलग्न भएका समुदायहरुको सल्लाहमा धेरै खालका बहु-प्रयोग हुने बृक्षपालन र स्याहारको व्यवस्थापन रणनीतिमा अनुसन्धान गर्ने जिम्मा लिएको छ । यसले बृक्षपालन र स्याहारको व्यवहारमा नविन नियमहरु पत्ता लगाउन सक्छ (संसारभरका वन रक्षकहरुका लागि यो एउटा सनसनीपूर्ण चुनौति हो ।

मूल्य अभिवृद्धि र आय आर्जन

जव उपभोक्ता समूहहरु र गाउँ-तहका सामुदायिक वन संस्थाहरु वन संरक्षण र आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति जस्मा सामुदायिक वनका शुरुका उद्देश्यबाट बिक्रीका

लागि बचत उत्पादनतिर अगाडि बढ्छन्, त्यतिखेर सूचनाको आवश्यकताको तह र जटिलता पनि बढ्छ । यो कुरा अहिले काठको र गैर-काठको, दुबै वन-पैदावारहरूको खासगरी जडिबुटीको संग्रह र ब्यापारको लागि बजारको सम्भावनाको मूल्याङ्कन गर्दा नेपाल अष्ट्रेलिया सामुदायिक वन परियोजना र कोशी पहाडी सामुदायिक वन परियोजनाले उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाल अष्ट्रेलिया सामुदायिक वन परियोजनाको स्थितिमा, काठमाण्डौ निकटतम स्थान भएका कारणले गर्दा साना खालका अथवा गैर-काठका रुखहरूको उद्योगहरूको विकास हुने ठूलो सम्भावना देखापरेको छ । निर्वाहबाट माथि उठेर सामुदायिक वनको नयाँ युगले एउटा अभियान नै ल्याउनेछ । यसले वन-पैदावारहरूलाई एकीकृत गरेर बजार अर्थतन्त्रतिर उन्मुख गराउनेछ ।

भारतमा स-साना वा उत्पादनका ब्यापार र व्यवस्थापनको लामो इतिहास र काठको प्रकृत्यामा संलग्न भएका अनौपचारिक क्षेत्रहरू मौलाएका छन् । संयुक्त वन व्यवस्थापनको अनुसन्धान नेटवर्कका सदस्यहरू र राज्य वन विभागहरूले धेरै अनुसन्धान गरिसकेका छन् । एन.टि.एफ.पि. (NTFP) को महत्व र फैलावट, स्थानीय प्रशोधन र राम्रो बजार प्रथाद्वारा मूल्य अभिवृद्धिको सम्भावना, सङ्कलन माथि राज्यको नियन्त्रणको प्रभाव, प्रशोधन, यातायात र धेरै वन-पैदावारहरूको बिक्री वितरण, यिनीहरूमा अनुसन्धान भैसकेको छ । वन विभागहरू र गैर-सरकारी संस्थाहरूको समूहहरूको सहयोगमा भारतका स्थानीय समुदायहरूलाई संलग्न गराएर ब्यापक रूपले विभिन्न खालका आय आर्जन हुने अनुभवहरू जुन गरिएको छ, त्यसबाट नेपालले धेरै कुरा सिक्न सक्छ । यसमा यिनीहरू समावेश छन् औषधिको लागि हुने वृक्षको सङ्कलन, रेशम उत्पादनका लागि किम्बुको बोट उत्पादन, लाहा उत्पादन, च्याउको खेती, पातको थालनी प्रशोधन, विडिका पातका संग्रहकर्ताको समन्वय आदि । प्रशोधन र बजार व्यवस्थाको विकास गर्नु नै चुनौती हो, यसले सामुदायिक वनको उत्पादन क्षमतामा असर पार्दैन बरु वन-पैदावारहरूमा पूर्ण रूपले आश्रित समूहहरू खासगरी आइमाईहरू र वर्गीय समुदायहरूलाई बिस्तारै अतिरिक्त आम्दानी उपलब्ध गराउँछ ।

सहभागितामूलक वनका लागि तालीम र परिचय

सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रममा वन समितिहरूको स्थापना गर्दा र वन उपभोक्ता समूहहरूको पहिचान गर्दा शुरूको अनुभवले वन विभागलाई

के कुराको बोध गरायो भने सबै तहमा दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउन आवश्यक छ र सामुदायिक वनको प्रतिध्वनीलाई व्यापकता दिनका लागि नयाँ शिपको आवश्यकता छ । गाउँभित्रमा र वन विभाग भित्रमा परिवर्तनलाई संस्थागत गर्नका लागि पूर्व-परिचय र तालीमको सिलसिलाबद्ध कार्यक्रमहरू आवश्यक थिए । भारतका विभिन्न राज्यहरूले यो कामलाई फरक किसिमले अपनाए तर प्रायःजसो सबैले कुनै किसिमको तालीम कार्यक्रम चलाएका छन् । इन्ष्टिच्यूट अफ बायो-सोसियल रिसर्च एण्ड डेभलपमेन्टको कामबाट एउटा ज्ञान प्राप्त भएको छ । यो संस्थाले संयुक्त वन व्यवस्थापनको तालीममा व्यापकरूपले काम गरिसकेको छ । त्यो ज्ञान के हो भने, तल्लो-तहका कर्मचारीहरूको तालीम भन्दा पहिले माथिल्लो-तहका कर्मचारीहरूको तालीम महत्वपूर्ण छ । बीच-बीचमा प्रशिक्षार्थीहरूसंगको अनुगमन सत्रहरू पनि धेरै महत्वपूर्ण छन् । आइ.बि.आर.डि. (IBRD) ले क्षेत्र अभ्यासलाई पनि महत्व दिएको छ । किनकि यहाँ समस्या समाधान गर्नका लागि वन रक्षक र वन संरक्षण समितिका सदस्यहरू संगसंगै काम गर्छन् । अरु धेरै राज्यहरूमा यसमा गुजरात र हरियाणा पनि समावेश छन्, समूहहरूको लागि तालीम कार्यक्रमहरू, कार्यक्रमका भागहरू नै हुन् । जस्तो कि हिसाव राख्नु अथवा संयुक्त वन व्यवस्थापनका अवधारणा र व्यवहार । उडिसामा १५ वटा तल्लो-तहका गैर-सरकारी संस्थाको सहयोगमा ३२५ वटा स्वदेशी वन संरक्षण समितिहरू मिलाएर एउटा खुकुलो संघको संगठन गरियो । यो संघले वन संरक्षण व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरूलाई लिएर गाउँ-तहका कार्यशाला र सभाहरू बरोबर गरिरहन्छ ।

नेपालमा कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूको लागि पहिलो चरणको तालीम प्रकृयामा कार्य-क्षेत्रमा आधारित सहभागितमूलक कार्यशालाहरूको श्रृंखला समावेश गरिएको छ । कार्यशालाले एउटा प्रजातान्त्रिक दोहोरो शिक्षाको प्रकृयालाई प्रोत्साहित गर्छ । कार्यशालामा भाग लिने प्रत्येकलाई आफ्नो अनुभव र ज्ञान बाँड्नमा प्रोत्साहित गरिन्छ । यी छोटो अवधिमा तालीमका पाठ्यक्रमहरूले सामुदायिक वनको प्रभावपूर्ण कार्यान्वयनका लागि आवश्यक हुने शिप र विश्वास उपलब्ध गराउन सक्दैनन् । त्यसकारण, सामुदायिक वनको तरिकाहरू पूर्णरूपले नबुझेसम्म र प्रभावपूर्ण ढंगले कार्यान्वयन नभएसम्म, जिल्लाभित्रबाट नै आवश्यक अनुगमनको सहयोग जारी राख्न आवश्यक छ ।

वर्तमान कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरू आवश्यक सामाजिक र प्राविधिक शिपमा विश्वस्त नभएसम्मका लागि यस्तो सहयोग तिनीहरूलाई आयोजनाका कर्मचारीहरूले उपलब्ध

गराइरहेका छन् । यो मद्दत गर्ने पद्धतिलाई जिल्ला-स्तरका र रेन्ज-स्तरका नियमित बैठकहरूले अझ बढी सहयोग गरिरहेका छन् । यस्ता बैठकहरूमा उठिरहेका समस्याहरू र अनुभवहरूमाथि छलफल गरिन्छ ।

कर्मचारीहरूको पूर्व-परिचय र उपभोक्ता समूहको गठन, स्थानीय-तह र कर्मचारीको क्षेत्रमा हुने परिवर्तन लामो प्रकृयाको प्राथमिक चरण मात्र हो । अहिलेसम्म सामुदायिक वनको संस्थागत पक्षमा मात्र ध्यान दिइएको छ, खासगरी कार्य-क्षेत्रका कर्मचारीलाई उपभोक्ता समूहको गठन र मद्दत गर्ने तरिकाको तालीम दिइएको छ।

गाउँतहका संस्थाहरू बीच नयाँ प्रगति

वन विभागको स्वीकृती पश्चात् उपभोक्ता समूह र वन संरक्षण समितिहरूले स्रोतमाथि कानूनी नियन्त्रणद्वारा आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्छन् । यो अधिकारको सुदुपयोग वा दुरुपयोग गर्न सकिन्छ । नेपालमा त्यही धेरै उदाहरणहरू छन्, जहाँ ठूलावडाहरूले उपभोक्ता समूहलाई पहिले नियन्त्रणमा लिन्छन् त्यसपछि वनलाई । भारतमा केही स्वदेशी वन व्यवस्थापन समूहहरूमा यूथ क्लव अथवा गाउँका केही बुढाहरूको प्रभुत्व छ । यदि अनौपचारिक व्यवस्थापन प्रणालीलाई औपचारिक संरचनामा बदल्ने हो भने, उपभोक्ताहरू जो परम्परागतरूपले सार्वजनिक छलफलबाट बाहिरिएका छन् जस्तो कि आइमाईहरू, जनजाति भन्नाले तल्लो जातका समूह इत्यादि, तिनीहरू किनारा लाग्नेछन् । जे होस्, त्यही धेरै उदाहरणहरू छन् जहाँ उपभोक्ताहरू जो पहिले निर्णय गर्ने प्रकृयाबाट बंचित थिए अहिले तिनीहरूको सुगम पहुँच छ, वास्तविक रूपमा तिनीहरूले उपयोग गरेको वनमाथि निर्णय गर्ने अधिकार तिनीहरूकै हातमा पुगेको छ ।

उपभोक्ता समूहहरूको शक्ति र छलफल गर्ने सामर्थ्य विकसित गर्नका लागि नेपालमा सचेत प्रयत्न भएको छ र केही हदसम्म भारतमा पनि भएको छ । उपभोक्ता समूहहरूलाई एकै ठाउँमा जम्मा गर्नका लागि एउटा वातावरण तयार गरिन्छ ताकि तिनीहरू आफ्ना बिचारहरू र अनुभवहरू आदान-प्रदान गर्न सकून्। यसलाई नेपालका केही क्षेत्रहरूमा औपचारिकता दिइएको छ जहाँ उपभोक्ताहरू आगामी वर्षका लागि कृयाकलापहरूको पूर्व-निर्धारण गर्न रेन्ज तहमा नियमित रूपमा जम्मा हुन्छन् । यी कृयाकलापहरूलाई मद्दत गर्न रेन्ज तहमा बजेटको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । अर्को उदाहरणमा केही उपभोक्ता समूहहरूले अरु संस्थाहरूद्वारा

उपलब्ध गराइने सेवा बढी प्राप्त गर्न सजिलो होस् भन्नाका लागि आफूलाई गैर-सरकारी संस्थाका रूपमा दर्ता गराएका छन् । गुजरातमा रुख हुर्काउने- हरुको सहकारी समाजको एउटा समूह, “लोक वन कल्याण परिषद्” प्रत्येक महिनाको तेस्रो दिन भेला हुन्छन् र यिनीहरूको आफ्नै एउटा समाचार-पत्र छ जुन विकसितद्वारा सम्पादित छ, यो एउटा अगाडि बढिरहेको गैर-सरकारी संस्था हो । उडिसामा धेरै संगठनहरू छन् अथवा स्वदेशी संस्थाहरूको संयोजकत्वमा ३२५ वटा स्वतःप्रेरित सामुदायिक वन संरक्षण समितिहरूको एउटा ठूलो संगठन छ । यी समूहहरूका लागि विभिन्न समुदाय बीचको झगडालाई छुट्टाउनका लागि यस संगठनले एउटा महत्वपूर्ण मञ्च उपलब्ध गराएको छ ।

नेपालमा उपभोक्ता समूहको पूर्ण शक्ति राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीमा भर्खरै प्रदर्शित भएको थियो । यस कार्यशालामा देशभरका उपभोक्ता समूहका प्रतिनिधिहरूले अनुभवको आदान-प्रदान गरे र कार्यगत परिवर्तनका लागि सिफारिशहरू तयार गरी यी सिफारिशहरू दोश्रो राष्ट्रिय सामुदायिक वन कार्यशालामा प्रस्तुत गरिएको थियो । राष्ट्रिय मञ्चबाट आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न उपभोक्ताहरू समर्थ भएको यो पहिलोपल्ट थियो, जहाँ नीति निर्माताहरू उपस्थित थिए ।

वन प्रशासन: वर्तमान समस्याहरू र भविष्यका निर्देशनहरू

संयुक्त वन व्यवस्थापन र सामुदायिक वन एक तहमा स्वीकारिएको भएतापनि नेपाल र भारतका वन विभागहरूले यी आमूल परिवर्तनहरूलाई पूर्णरूपले आन्तरिकिकरण गर्नु अझ अझ धेरै काम गर्न बाँकी नै छ । नेपालमा सामुदायिक वन विकासको जिम्मा लिएको प्रशासन अहिले चरम प्रवाहमा छ अर्थात् अन्यौलमा छ । भर्खरै प्रशासनमा भएको पजनी र कर्मचारी कटौतीले शक्तिको पुनर्वितरणलाई निम्त्याएको छ । एउटा कहिल्यै नभएको कदम, धेरै जसो वनका उच्च-तहका कर्मचारीहरूले अवकाश पाए ।

वन विभागले नेपाल अधिराज्यभरका सामुदायिक वन विकासका लागि मुख्य रूपमा व्यापक भूमिका खेल्नु पर्ने भएकाले सम्पूर्ण संस्थागत संरचनामा यी नयाँ कामहरू आत्मसात गर्नु पर्ने हुन्छ । विभाग जोसँग पदसोपानको संगठनात्मक भूमिका छ त्यसले अहिले एउटा सुबिधा दिने संस्था र परामर्शदाताको भूमिका निभाउने छ भन्ने आशा गरिएको छ । यसले व्यवस्था भित्रमा नै धेरै बिरोधाभास जन्माएको

छ । अधिकारको बिकेन्द्रिकरणमा र कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूलाई निर्णय गर्नमा कठिनाईहरू उत्पन्न भएका छन् । प्रशासनभित्र नै बजेट र अरु नियन्त्रणको संरचना सामुदायिक वन कार्यान्वयनका विरोधीका रूपमा देखा परिरहेका छन् । सामुदायिक वनका लागि धेरै लचिलोपनाको आवश्यकता हुन्छ र केन्द्रद्वारा लाडिएको लक्ष्यलाई भन्दा पनि स्थानीय आवश्यकतालाई ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ । कोशी पहाडी सामुदायिक वन परियोजनाले धेरै उत्तरदायी र लचिलोपना दिनका लागि जिल्ला वन कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई स्थानीय बजेटको पुनःसंरचना र प्रतिवेदन पद्धति निर्माण गर्न मद्दत गरिरहेका छन् ।

भारतमा जहाँ नयाँ राज्यतहका एकीकृत वन परियोजनाले संयुक्त वन व्यवस्थापनमा बढी ध्यान दिएको छ, त्यहाँ सामाजिक वन, क्षेत्रगत वन र भू-संरक्षणका अलग-अलग व्यवस्था हुनाको महत्वको बारेमा प्रश्न उठाइरहेका छन् । सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापनको छोटो र मध्यम अवधिका कार्यक्रमहरूको प्रभावशाली कार्यान्वयन गर्दा कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूमा कार्यबोझ थपिन्छ । यसका साथै तिनीहरूले माग अनुसार कार्यक्षेत्रमा जाँदा धेरै समय खर्च गर्नु पर्ने हुन्छ । यो तिनीहरूलाई काम गर्नका लागि कठिन अवस्था हो । केही क्षेत्रगत विभागको ठूलो आकारको बारेमा पनि प्रश्न उठिरहेका छन् किनभने त्यहाँ काम गर्दा धेरै समय दिनु पर्ने हुन्छ । केही विभागीय अधिकारीहरू के बिचार गरिरहेका छन् भने, विभिन्न शाखाका कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूलाई एउटै ठाउँमा जम्मा गर्ने ताकि वनका डेपुटि कन्जरभेटर, रेन्जर कन्जरभेटर, रेन्जर फरेष्टर र गार्डहरूले बढिरहेको वन संरक्षण समितिलाई संचालन गर्न सकुन् ।

तल्लो-तहमा अधिकारको हस्तान्तरण गर्नका लागि नयाँ किसिमको कार्य प्रकृयाको आवश्यकता पर्न सक्छ । प्रोत्साहनहरू, तलव र पदोन्नतिका रूपमा सीमित छन् । स्थानीय सम्बन्धलाई स्थायी रूपमा विकास गर्नका लागि बरोबर हुने कर्मचारीहरूको सुरुवा पनि विरोधाभाषपूर्ण छ जुन प्रभावशाली विस्तारित कामका लागि आवश्यक हुन्छ ।

भारतमा गैर-सरकारी संस्थाहरू संयुक्त वन व्यवस्थापनका आलोचक तत्वका रूपमा देखिएका छन् । जे होस्, तिनीहरूले प्राथमिक रूपमा अनुसन्धानदाताहरू अथवा सामुदायिक संगठनकर्ता अथवा वास्तविक कार्यक्षेत्रमा बृक्षारोपणको कार्यान्वयनमा संलग्न हुने व्यक्ति, यसमध्ये तिनीहरूले के भएर काम गर्नु पर्छ भन्ने बारेमा विवाद अभै चलिरहेको छ ।

कार्यक्षेत्रको वास्तविकता अनुसार सामुदायिक वनको प्रभावपूर्ण कार्यान्वयनको लागि प्रशासनिक रणनीति, प्राथमिकता र योजनाको आवश्यकता पर्छ । यसले गर्दा प्रशासनभित्र एउटा रेखदेख पद्धतिको स्थापना र चालु गर्नु पर्ने आवश्यकता भएर आयो, जसले प्रकृयाको विश्लेषणको साथ-साथै सामुदायिक वनको उपलब्धि देखाउँछ। भारतको कार्य-समूहको अनुभव नेपालका लागि महत्वपूर्ण हुन सक्छ । धेरै राज्यहरूमा, यसमा पश्चिम बंगाल, गुजरात र हरियाणा पर्छन्, वन विभागका कर्मचारीहरू गैर-सरकारी संस्था र सम्बन्धित विद्वानहरू मिलाएर राज्यमा एउटा कार्य-समूह गठन गरिएको छ । कतै-कतै भने सर्कल र डिभिजनल तहमा गरिएको छ । यस कार्य-समूहले अनुसन्धानको लागि मुख्य समस्याको पहिचान गर्छ कार्यक्षेत्रको अनुभवको आधारमा संयुक्त वन व्यवस्थापनको कार्यान्वयनको प्रगति समीक्षा र रेखदेख गर्छ र तिनीहरू कार्यक्रमका लागि अनुसन्धानका पुस्तकहरू र प्रकृयाको अभिलेखका लागि एउटा दल बनाउन समर्थ भएका छन् । राष्ट्रिय-तहमा बाँभो जग्गा विकास समाज (सोसाइटी फर प्रमोसन अफ वेस्टल्याण्ड डेभलपमेन्ट) भित्र एउटा सहायता समूह छ, त्यसले राष्ट्रिय रुपमा नै अनुभवको छानविन गर्छ र सूचनाको प्रवाह गर्छ, । संयुक्त वन व्यवस्थापनको एउटा राष्ट्रिय अनुसन्धान नेटवर्क छ यसले राज्यको सीमालाई नाघेको छ । यसले संयुक्त वन व्यवस्थापनको वातावरणीय आर्थिक र संस्थागत तत्व बुझ्न र जाँचका लागि अनुसन्धानका कृयाकलापहरू गरिरहेको छ ।

सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापनको कदम

१९८७ देखि गाउँलेहरू वन विभाग र योजनाका कर्मचारीहरूले धेरै अध्ययन गरे जसमा वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन सामर्थ्य जनप्रतिनिधिमूलक उपभोक्ता समूह बनाउने पद्धतिको पहिचान गरियो । जे होस्, उपभोक्ता समूहको गठन गर्ने धेरै जसो प्रकृया स्पष्ट छ भन्ने सम्झनु एउटा भूल हुनेछ किनकि सामुदायिक वन सम्पूर्ण नेपालमा लागू गर्नु पर्नेछ । अहिलेसम्म १,९०० मात्र उपभोक्ता समूहहरू गठन भएका छन् त्यस मध्ये ५२५ ले कार्यगत-योजना बनाएका छन् र तिनीहरूलाई वन क्षेत्र हस्तान्तरण गरिएको छ । (जोशी १९९३) सामुदायिक वनको रुपमा लगभग ९०,००० हेक्टर सरकारी वन हस्तान्तरण गरिएको छ (कणेल १९९३) सम्पूर्ण नेपालका लागि यो संख्या अपेक्षाकृत कम भएतापनि यसमा स्वदेशी र अनौपचारिक उपभोक्ता समूहहरू जो विगतमा वन संरक्षणमा संलग्न छन्, तिनीहरू यसभित्र परेका छैनन् । भर्खरको कुरा हो, वन विभाग मार्फत समूह

गठनमा ब्यापक बृद्धि भएको छ । यसका सकारात्मक र नकारात्मक दुबै पक्षहरु छन् । यसले के देखाउँछ भने सामुदायिक वनलाई मद्दत गर्नका लागि वन विभागका कर्मचारीहरु धेरै इच्छुक छन् यसका साथसाथै उपभोक्ता समूहहरुमा नीतिको प्रभावकारिताप्रति ठूलो विश्वास छ । जे भएतापनि चासोको विषय के छ भने, ठूलो संख्याका उपभोक्ता समूहहरुलाई सहयोग गर्नलाई वन विभागसंग पर्याप्त क्षमता छैन । आठौँ पञ्च वर्षीय योजनामा लक्ष निर्धारण गरिए अनुसार ५,००० उपभोक्ता समूह गठन गर्ने र २,५२,००० हेक्टर वन हस्तान्तरण गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । त्यो लक्ष्य पूरा कसरी हुन्छ, त्यो हेर्न बाँकी नै छ । (श्री ५ को सरकार/नेपाल १९९२)

निष्कर्षहरु

नेपालमा सामुदायिक वन र भारतमा संयुक्त वन व्यवस्थापन वन व्यवस्थापनका नमूनाका रुपमा देखापरेका छन् । दुबै देशमा वन व्यवस्थापनको कार्यमा एकैसाथ संलग्न भएका फरक ढाँचाका समुदायहरु छन् । नेपालका पहाडी भागहरुमा र मध्य भारतका जातीय क्षेत्रहरुमा स्वदेशी वन संरक्षण र व्यवस्थापन समूहहरु अझै पनि कार्यरत छन् । यिनीहरु मध्ये धेरै जसोको वन विभागसंग अन्तर्कृया धेरै कम छ । नेपालमा आयोजनाहरुले र भारतमा राज्यले औपचारिक रुपमा मान्यता दिएका सामुदायिक वन व्यवस्थापन समूहहरु पनि फरक छन् । भारतमा एउटा अतिरिक्त अन्तर देखापरेको छ जहाँ गैर-सरकारी संस्थाका समूहहरु तेश्रो साभेदारीका रुपमा संलग्न छन् । स्वदेशी व्यवस्थापन प्रथाहरुलाई तिनीहरुको आफ्नो कार्यक्रमहरुमा सजिलोसंग कसरी मिलाउने भन्ने बारेमा दुबै देशहरुले अझ सिर्जनात्मक रुपले बिचार गर्नु आवश्यक छ । दुबै देशहरुमा औपचारिक किसिमले मान्यता दिएका कार्यक्रमहरुमा धेरै जसो समानता छ । यिनीहरुलाई मौलिक सिद्धान्तका रुपमा लिन सकिन्छ अथवा वन व्यवस्थापनका लागि न्यूनतम समान अंशहरुको रुपमा पनि लिन सकिन्छ । तिनीहरु यस प्रकार छन्:

- वन उपभोक्ताहरुको होशियारीपूर्वक पहिचान (प्राथमिक र द्वितीय)
- व्यवस्थापन ढाँचामा उपभोक्ताहरुको संलग्नताको महत्व र व्यवस्थापन व्यवहारको कार्यान्वयन ।
- स्रोतको संरक्षण गर्ने अधिकार र दायित्व सहित स्थानीय जनताको पहुँचको अधिकारको औपचारिकरण ।

- बहुउद्देश्य प्रथाहरूमाथि उपभोक्ताहरूलाई सल्लाह दिन योग्य बनाउनका लागि वनका कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूको सामाजिक र प्राविधिक शिप विकास ।
- यथास्थितिका स्थानीय संगठनहरूको र वन व्यवस्थापन शीपको विकास ।
- कार्यगत योजनाहरू शुक्ष्म योजनाहरू र कार्य-योजनाहरूद्वारा निर्णय गर्ने अधिकारको विकेन्द्रिकरण ।
- उपभोक्ता समूहको गठन र विकासमा सहयोग गर्न बिस्तारित सामर्थ्यको सिर्जना ।

जे होस्, यी दुई कार्यक्रमहरूको असमानताले सिक्नका लागि राम्रो अवसर उपलब्ध गराउँछ किनकि जब तिनीहरूले पृथक्ताको शक्ति देखाउँछन्, त्यतिखेर दुबै कार्यक्रमहरूमा सुधारका लागि र राम्रो-संग मिलाउनका लागि अवसरहरू मिल्छन् । वन कानून र व्यवस्थापनको ऐतिहासिक विकास र विभागमा रहेको वनमाथिको अधिकारको अंशले दुबै देशका स्थानीय समुदायहरूलाई हस्तान्तरण गरिने अधिकार नियन्त्रणको अंशमा अभै पनि प्रभाव पार्न सक्छ । नेपालको पहाडी वनहरूमा स्थानीय समुदायहरूलाई वनको शत प्रतिशत नाफा हस्तान्तरण गरिन्छ र व्यवस्थापन नियन्त्रणको अभ्यास समुदायद्वारा गरिन्छ । वन विभागका कर्मचारीहरू सल्लाहकारका रूपमा मात्र रहन्छन् । शायद् संयुक्त वन व्यवस्थापन एउटा संक्रान्तिको चरणमा छ, यो अन्तिम परिदृश्यतिर उन्मुख छ । अर्कोतिर समुदायसंग संलग्न हुनाका लागि वन रक्षकहरूलाई अलिकति मात्रै भएपनि प्रोत्साहनको आवश्यकता पर्छ, त्यस अवस्थामा तिनीहरू अधिकार प्राविधिक ज्ञानको शुक्ष्मता उपलब्ध गराउन अब बढी संलग्न हुन्छन्, उत्साहकासाथ यो काममा लाग्छन् । नेपालमा प्रोत्साहन गायब छ। अन्त्यमा संयुक्त वन व्यवस्थापनले एउटा तरिका अपनाएको छ जसबाट वन विभागले प्राप्त गर्ने वन-पैदावारहरूको भागबाट टाढाका उपभोक्ताहरूको मागलाई पूरा गर्न सकिनेछ ।

यी दुई कार्यक्रमहरूको बीचमा टड्कारो देखिने फरक हो दृष्टिकोण नेपालमा उपभोक्ता समूहहरू, उप-गाउँ तहमा, प्रशासनिक घेरामा बाँधिएका छैनन्, तिनीहरू नै सामुदायिक वनको कार्यान्वयन गर्ने कार्यगत संस्था हुन् । भारतमा धेरै किसिमका चलन विद्यमान छन् । जे होस्, गाउँ वन समितिलाई राजश्व गाउँको घेरामा र ग्राम पंचायतको घेरामा र त्यसपछि अन्त्यमा अब ठूलो एकीकृत सामुदायिक संगठनको घेरामा जोड्ने कोशिस गर्ने यो एउटा प्रवृत्ति हो । धेरै जसो राज्यहरूमा सामुदायिक संस्थाहरू समाज अथवा सहकारी संस्थाका रूपमा दर्ता भएका छन् ।

यसरी तिनीहरूलाई फरक कानूनी मान्यता दिइएको छ र तिनीहरू पंचायत र वन विभागबाट केही बढी स्वतन्त्र छन् । प्रष्ट कुरा के छ भने, सामुदायिक वन प्रथाको विकास गर्नका लागि संस्थागत ढाँचाको लचिलोपना र पृथक्तालाई एउटा शक्तिका रूपमा हेर्नु पर्छ ।

कार्यान्वयन तहमा दुबै देशका कार्यक्रमहरू सहभागितामूलक योजना साधनको विकास, कार्यगत योजना, शुष्म योजना र कार्य-योजनामा काम गरिरहेका छन् र यस क्षेत्रमा बिचार अनुभवको आदान-प्रदानबाट ज्यादै नै फाइदा हुनेछ । जबकि नेपालको व्यापारिक उपयोग र नाफामा साभेदारीको जस्ता समस्याका कुरा उठाउन थालेको छ, भारतसंग एम.एफ.पी.एस.(MFPS) कबुलियतमा दिएको, राजश्वका लागि बाली लगाउने र विभिन्न पैदावारहरूको व्यापार गरेको वर्षौंको अनुभव छ जसले नेपालका लागि चाखलाग्दो पाठ उपलब्ध गराउन सक्छ । यी कृयाकलापहरूलाई संयुक्त वन व्यवस्थापनसंग जोड्ने बाटो राज्य-राज्य बीच फरक छ । धेरै जसो स्थितिमा सामुदायिक समूहहरू नियन्त्रण गर्ने व्यवस्थापकीय साभेदार भन्दा पनि कर्मचारीहरू, संकलनकर्ताहरू र नाफा प्राप्तकर्ताहरूको रूपमा काम गरिरहेका छन्। यसका अतिरिक्त भारतको संयुक्त वन व्यवस्थापनको गैर-सरकारी संस्था सहितको अनुभव, अभिलेख, कार्यान्वयनमा रेखदेख र कार्यक्षेत्रबाट बरोबर प्रतिफल प्राप्त गर्नका लागि राज्य-तहका कार्यदलको अनुभव पनि नेपालको कार्यक्रमको लागि उपदेशात्मक नै हुनेछन् । तालीम र परिचयका कार्यक्रमका साथ अझ बढी सूचना र अनुभवहरूको आदान-प्रदान गर्नाले पनि ज्यादै उपयोगी हुनेछ किनकि नेपालका विभिन्न आयोजनाहरू र भारतका विभिन्न राज्यहरूले यस क्षेत्रमा महत्वपूर्ण अनुभव हासिल गरेका छन् । अन्त्यमा लैङ्गिक वर्ग र जातीय न्याय, सहभागिताको सन्दर्भमा निर्णय गर्दा व्यवस्थापनमा र समुदायको समूहभित्र र परिवारभित्रमा नै लाभको बाँडफाँड गर्ने जस्तो चर्को समस्याको बारेमा दुबै देशमा अभिलेखहरू पर्याप्त छैनन्।

नेपाल र भारत बीचको अनुभवको आदान-प्रदान गर्नाले मात्र सामुदायिक वन र संयुक्त वन व्यवस्थापनको भविष्य बलियो बनाउन सक्छ । केही सार्थक शुरुवातहरू भैसकेका छन् । १९९२ को जुनमा एउटा कार्यशाला गोष्ठी नेपालमा भयो । त्यसले थुप्रै वन रक्षकहरू, गैर-सरकारी संस्थाहरू, र नेपाल र भारतका दातृ प्रतिनिधीहरूलाई एउटै ठाउँमा भेला गरायो (क्याम्पबेल र डेनहोल्म १९९२) त्यसपछि हिमाञ्चलका वन रक्षकहरूलाई नेपाल भ्रमणको व्यवस्था गरियो र नेपालका धेरै आयोजनाका कर्मचारीहरूले भारतका विभिन्न राज्यहरूको भ्रमण गरे । सहभागितामूलक प्राकृतिक

सामुदायिक वन सम्बन्धी व्यवस्था
वन ऐन, १९९३, श्री ५ को सरकार/नेपाल
(दफा) (व्यवस्था)

२५. सामुदायिक वन सुम्पने

१. उपभोक्ता समूहले कार्य-योजना बमोजिम वनको विकास, संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन गर्न तथा स्वतन्त्र रूपले वन-पैदावारहरूको मूल्य निर्धारण गर्न पाउने गरी जिल्ला वन अधिकृतले राष्ट्रिय वनको कुनै भाग तोकिए बमोजिम सामुदायिक वनको रूपमा उपभोक्ता समूहलाई सुम्पन सक्नेछ । त्यसरी सामुदायिक वन सम्पदा जिल्ला वन अधिकृतले सामुदायिक वन हस्तान्तरणको प्रमाण-पत्र दिनेछ ।

२. उपदफा (१) को प्रयोजनका लागि जिल्ला वन अधिकृतले उपभोक्ताहरूलाई परिचालन गरी तोकिए बमोजिम उपभोक्ता समूह गठन गर्न र कार्य-योजना तयार गर्न आवश्यक प्राविधिक एवं अन्य सहयोग उपलब्ध गराउन सक्नेछ।

२६. कार्य योजनामा संशोधन

१. उपभोक्ता समूहले सामुदायिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य-योजनामा आवश्यकता अनुसार समयानुकूल संशोधन गर्न सक्नेछ र त्यस्तो संशोधनको जानकारी वन अधिकृतलाई दिनु पर्नेछ ।

२. उपदफा (१) बमोजिम उपभोक्ता समूहले कार्य योजनामा गरेको संशोधनले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर पर्ने देखिएमा जिल्ला वन अधिकृतले त्यस्तो संशोधनको जानकारी प्राप्त भएको तिस दिनभित्र उपभोक्ता समूहलाई सो संशोधन लागू नगर्न निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु उपभोक्ता समूहको कर्तव्य हुनेछ ।

२७. सामुदायिक वन फिर्ता दिन सकिने

१. दफा २५ बमोजिम सुम्पिएको सामुदायिक वनमा उपभोक्ता समूहले कार्य-योजना बमोजिम कार्य संचालन गर्न नसकेमा वा वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल

असर पर्ने कुनै कार्य गरेमा वा यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम बमोजिम पालना गर्नु पर्ने शर्तहरू पालन नगरेमा जिल्ला वन अधिकृतले तोकिए बमोजिम त्यस्तो उपभोक्ता समूहको दर्ता खारेज गर्न र त्यस्तो सामुदायिक वन फिर्ता लिने निर्णय गर्न सक्नेछ ।

तर उपभोक्ता समूहको दर्ता खारेज गरी सामुदायिक वन फिर्ता लिने निर्णय गर्नुअघि त्यस्तो उपभोक्ता समूहलाई आफ्नो सफाई पेश गर्ने मौका दिइनेछ।

२. उपदफा (१) बमोजिम जिल्ला वन अधिकृतले गरेका निर्णय उपर चित्त नबुझ्ने उपभोक्ता समूहले तोकिए बमोजिम क्षेत्रीय वन निर्देशकले गरेको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।

२८. सामुदायिक वन पुनः सुम्पन सकिने

दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम फिर्ता लिएको सामुदायिक वन सोही दफाको उपदफा (२) बमोजिम तत्सम्बन्धी निर्णय बदर भएमा जिल्ला वन अधिकृतले साविककै उपभोक्ता समूहलाई पुनः सुम्पन पर्नेछ । त्यस्तो निर्णय सदर भएमा जिल्ला वन अधिकृतले दफा २५ बमोजिम प्रकृया पूरा गरी उपभोक्ता समूह पुनर्गठन गरी सो सामुदायिक वन सुम्पन पर्नेछ ।

२९. कार्य योजना विपरित काम गर्नेलाई हुने सजाय

सामुदायिक वनमा कुनै उपभोक्ताले कार्य योजना विपरित हुने कुनै काम गरेमा निजलाई सम्बन्धित उपभोक्ता समूहले उपयुक्त सजाय गर्न सक्नेछ र कुनै हानी-नोक्सानी भएकोमा बिगो समेत असुल उपर गर्न सक्नेछ ।

३०. सामुदायिक वनलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने

यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि सामुदायिक वनको रूपमा उपभोक्ता समूहलाई सुम्पन उपयुक्त हुने राष्ट्रिय वनको कुनै पनि भागलाई कबुलियती वनको रूपमा दिइने छैन ।

उपभोक्ता समूहको गठन सम्बन्धी व्यवस्था
वन ऐन १९९३, श्री ५ को सरकार
(दफा) (व्यवस्था)

४१. उपभोक्ता समूहको गठन

सामुहिक हितका लागि कुनै वनको विकास र संरक्षण गर्न तथा वन-पैदावारहरूको उपयोग गर्न चाहने त्यस्तो वनको सम्बन्धित उपभोक्ताहरूले तोकिए बमोजिम उपभोक्ता समूह गठन गर्न सक्नेछन् ।

४२. उपभोक्ता समूहको दर्ता

१. दफा ४१ बमोजिम गठन गरिएको उपभोक्ता समूहलाई दर्ता गराउन उपभोक्ता समूहको विधान सहित जिल्ला वन अधिकृत समक्ष तोकिए बमोजिमको ढाँचामा दरखास्त दिनु पर्नेछ ।

२. उपदफा (१) बमोजिमको दरखास्त पर्न आएमा जिल्ला वन अधिकृतले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो उपभोक्ता समूहलाई तोकिए बमोजिम दर्ता गरी तोकिएको ढाँचामा दर्ताको प्रमाण-पत्र दिनु पर्नेछ ।

३. वन ऐन १९६१ अन्तर्गत कार्य-योजना बमोजिम सामुदायिक वनको व्यवस्थापन गरिरहेका उपभोक्ता समूहले पनि यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र दर्ताका लागि उपदफा (१) बमोजिम दर्खास्त दिनु पर्नेछ ।

४. उपदफा (३) को प्रयोजनको लागि जिल्ला वन अधिकृतले आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

४३. उपभोक्ता समूह संगठित संस्था हुने

१. दफा ४१ बमोजिम गठित उपभोक्ता समूह अविच्छिन्न उत्तराधिकारीवाला एक स्वशासित र संगठित संस्था हुनेछ ।

२. उपभोक्ता समूहको आफ्नो एउटा छुट्टै छाप हुनेछ ।
३. उपभोक्ता समूहले व्यक्ति सरह चल-अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न उपभोग गर्न, बेच-बिखन गर्न वा अन्य किसिमले बन्दोबस्त गर्न सक्नेछ ।
४. उपभोक्ता समूहले व्यक्ति सरह आफ्नो नामबाट नालिश उजूर गर्न र सो उपर पनि सोही नामबाट नालिश उपर लाग्न सक्नेछ ।

४४. प्रतिवेदन दिनु पर्ने

१. उपभोक्ता समूहले प्रत्येक वर्ष आर्थिक वर्ष समाप्त भएको एक महिना भित्र तोकिए बमोजिम आर्थिक विवरण तथा सामुदायिक वनको स्थिति समेत खुलाई आफ्नो कृषाकलापको वार्षिक प्रतिवेदन जिल्ला वन कार्यालय समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।
२. उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त वार्षिक प्रतिवेदनको आधारमा जिल्ला वन कार्यालयले सम्बन्धित उपभोक्ता समूहलाई आवश्यक सुझाव दिन सक्नेछ ।

४५. उपभोक्ता समूहको कोष

- १) उपभोक्ता समूहको आफ्नो एउटा छुट्टै कोष हुनेछ ।
- २) कोषमा देहायका रकमहरु जम्मा गरिनेछ ।

- क) श्री ५ को सरकारबाट प्राप्त अनुदान रकम
- ख) कुनै व्यक्ति वा समुदायबाट प्राप्त अनुदान, सहायता वा दान-दातव्यको रकम
- ग) वन-पैदावारहरुको बिक्री वितरणबाट प्राप्त रकम
- घ) जरिवानाबाट प्राप्त रकम
- ङ) अन्य कुनै स्रोतबाट प्राप्त रकम

३. उपभोक्ता समूहको तर्फबाट गरिने खर्च उपदफा (१) बमोजिमको कोषबाट व्यहोरिने छ ।

४. उपभोक्ता समूहले सामुदायिक वनको विकासको निमित्त खर्च गरी बाँकी रहेको रकम अन्य सार्वजनिक हितको कार्यमा खर्च गर्न सक्नेछ ।

५. कोषको संचालन तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

६. उपभोक्ता समूहको तर्फबाट गरिने खर्च उपदफा (१) बमोजिमको कोषबाट व्यहोरिने छ ।

७. उपभोक्ता समूहको तर्फबाट गरिने खर्च उपदफा (१) बमोजिमको कोषबाट व्यहोरिने छ ।

८. उपभोक्ता समूहको तर्फबाट गरिने खर्च उपदफा (१) बमोजिमको कोषबाट व्यहोरिने छ ।

ब्राने, पी: एण्ड देव, ओ.पी. १९९३, दि डेभलपमेन्ट अफ पार्टिसिपाटरी फरेष्ट मेनेजमेन्ट फर कम्युनिटि फरेष्ट इन दि कोशी हिल्स: सामुदायिक वनको दोश्रो राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीमा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र/काठमाण्डौ, नेपाल।

क्यापबेल, जे.सी. एण्ड डेनहोल्म, जे, १९९२, इक्सपिरेसन इन कम्युनिटि फरेष्ट्री, हिमाली सामुदायिक वनमाथि अन्तर्राष्ट्रिय सेमिनारको प्रतिवेदन, काठमाण्डौ: इसिमोड ।

कोल्लीएर, जे.भी. १९२८. फरेष्ट्री इन नेपाल । परसियभल लण्डनको १९ परिशिष्टलाइ, रत्न पुस्तक भण्डारले १९७६ मा नेपालमा पुनः मुद्रित ।

श्री ५ को सरकार नेपाल, १९८२, विकेन्द्रिकरण कानून, काठमाण्डौ: श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

फिशर, आर.जे., सिंह, एच.वि. पाण्डे, डि.आर. र लाग, एच. १९८९ । दि मेनेजमेन्ट अफ फरेष्ट रिसोर्सेज इन रुरल डेभलपमेन्ट । ए केश स्टडि अफ सिन्धुपाल्चोक एण्ड काभ्रेपलान्चोक अफ नेपाल । एम. पि. इ छलफल पत्र नं. ८, काठमाण्डौ, नेपाल: इसिमोड ।

ग्रोनो. जे र श्रेष्ठ, एन, के. १९९१, फ्रम मिष्ट्रष्ट टु पार्टिसिपेसन: दि क्रिएसन अफ ए पार्टिसिपाटरी इन्भारोमेन्ट फर कम्युनिटि फरेष्ट्री इन नेपाल: सोसियल फरेष्ट्री नेटवर्क पेपर नम्बर १२ ए लण्डन ।

श्री ५ को सरकार, नेपाल, १९८१ । छैठौं पञ्च बर्षीय योजना, १९८१-१९८५, काठमाण्डौ: श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

श्री ५ को सरकार, नेपाल, १९९२ ए आठौं पञ्च बर्षीय योजना, १९९२-१९९७, काठमाण्डौ, नेपाल । श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

श्री ५ को सरकार/नेपाल, १९९२ वी. "कार्यगत योजनाको मसौदा" काठमाण्डौ, नेपाल: सामुदायिक वन विकास शाखा ।

श्री ५ को सरकार, नेपाल, १९९३ निजी अनुवाद, काठमाण्डौ । श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

श्री ५ को सरकार/ए.डि.बि./फिनिडा, १९८८ । वन क्षेत्रका लागि गुरु योजना, नेपाल, काठमाण्डौ । श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

श्री ५ को सरकार, नेपाल/ए.डि.बि./फिनिडा, १९९१ ए. वन क्षेत्रका लागि गुरु योजनाको संसोधित वन क्षेत्र नीति, नेपाल: श्री ५ को सरकार, नेपाल, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय ।

श्री ५ को सरकार/ए.डि.बि./फिनिडा. १९९१ रिभाइज्ड इक्जुकेटिभ समरी वन क्षेत्रका लागि गुरु योजना । नेपाल । श्री ५ को सरकार, नेपाल, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय ।

इण्डियन फरेष्ट ऐक्ट, १९२७, दिल्ली: भारत सरकार ।

इण्डियन फरेष्ट कन्जरभेसन ऐक्ट अफ १९८० (एमेन्डेड इन १९८८) दिल्ली: भारत सरकार ।

जोशी, ए.एल, १९९३ "इफेक्ट अन एडमिनिष्ट्रेशन अफ चेन्जेड फरेष्ट पोलिसिज: कार्यशाला गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरिएको" पोलिसी एण्ड लेजिस्लेसन इन कम्युनिटी फरेष्ट्री रेकोफ्टस्, बैकक, थाइलैण्ड ।

कणेल, के. १९९३, कम्युनिटी फरेष्ट्री एण्ड दि १९३३ फरेष्ट्री लेजिस्लेसन: इम्प्लिकेशन फर पोलिसी एण्ड इम्प्लीमेन्टेसन सामुदायिक वनको दोश्रो राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीमा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र, काठमाण्डौ, नेपाल ।

कान्त, एस. सिंह, के र सिंह, एन, १९९१: कम्युनिटी वेस्टड फरेष्ट मेनेजमेन्ट सिस्टम (केश स्टडी फ्रम उडिसा) नयाँ दिल्ली: इण्डियन इन्स्टिट्यूट अफ

फरेष्ट मेनेजमेन्ट । स्वीडिस इन्टरनेशनल डेभलपमेन्ट अथोरिटी एण्ड आइ एस ओ । स्वीडफरेष्ट ।

नेपाल अष्ट्रेलिया फरेष्ट्री प्रोजेक्ट (एन ए एफ पी) १९८२ “नेपालस्: नेशनल फरेष्ट्री प्लान १९७६-२०३३)” टेक्नीकल नोट १/८२ एन अनअफिसियल इडलिश ट्रान्सलेशन, क्यानवेरा अष्ट्रेलिया नेशनल युनिभर्सिटी ।

सरिन, एम, १९९४ “फ्रम कम्प्लट टु कोलाबोरेशन: लोकल इष्टिड्यूसनस् इन ज्वाइन्ट फरेष्ट मेनेजमेन्ट” ओर्किड पेपर नम्बर १४ न्यू दिल्ली: सोसाइटी फर प्रमोशन अफ वेस्टल्याण्डस् डेभलपमेन्ट ।

सेवा मन्दिर, १९९४, “स्टडि अन रेभेन्यु भिलेज एज दि युनिट अफ फर्मेशन अफ फरेष्ट प्रोटेक्सन कमिटी:” अप्रकाशित कार्यपत्र ।

सिंह, एस, १९९०. “पिपल्स पार्टिसिपेसन्स इन फरेष्ट मेनेजमेन्ट एण्ड दि रोल अफ एन जि ओस् एण्ड भोलेन्टरी एजेन्सीज” पेपर प्रेपरेड फर दि सेमिनार अन फरेष्ट्री फर सस्टेनेबल डेभलपमेन्ट, एसियन डेभलपमेन्ट बैंक, १९९० । नयाँ दिल्ली: नेशनल वेस्टल्याण्डस् डेभलपमेन्ट बोर्ड, मिनिष्ट्री अफ इन्भारोमेन्ट एण्ड फरेष्टस् । सव्सीक्वेन्टली पब्लीस । एज “एन इण्डीयन गभर्मेन्ट इन्सिएटिभ: पिपल्स पार्टिसिपेन्टस् इन फरेष्ट मेनेजमेन्ट” इन सस्टेनेबल डेभलपमेन्ट, भोल. १ नं. १ अक्टुबर, १९९१ ।

सिंह, के एण्ड सिंह, एन., १९९३. “फरेष्ट प्रोटेक्सन वाई कम्युनिटिज इन ओरिसा (ए न्यु ग्रीन रेभलुसन ।” इन फरेष्ट, ट्रीज एण्ड पिपल, एफ.ए.ओ. न्युजलेटर नं. १९ ।

ठमसन, एम. र वारबर्टन, एम., १९८५ । “अनसरटेन्ती अन ए हिमालयन स्केल”। इन माउन्टेन रिसर्च एण्ड डेभलपमेन्ट, ५(२) ।

ICIMOD

ICIMOD is the first international centre in the field of mountain development. Founded out of widespread recognition of environmental degradation of mountain habitats and the increasing poverty of mountain communities, ICIMOD is concerned with the search for more effective development responses to promote the sustained well being of mountain people.

The Centre was established in 1983 and commenced professional activities in 1984. Though international in its concerns, ICIMOD focusses on the specific complex and practical problems of the Hindu Kush-Himalayan Region which covers all or part of eight Sovereign States.

ICIMOD serves as a multidisciplinary documentation centre on integrated mountain development; a focal point for the mobilisation, conduct, and coordination of applied and problem-solving research activities; a focal point for training on integrated mountain development, with special emphasis on the assessment of training needs and the development of relevant training materials based directly on field case studies; and a consultative centre providing expert services on mountain development and resource management.

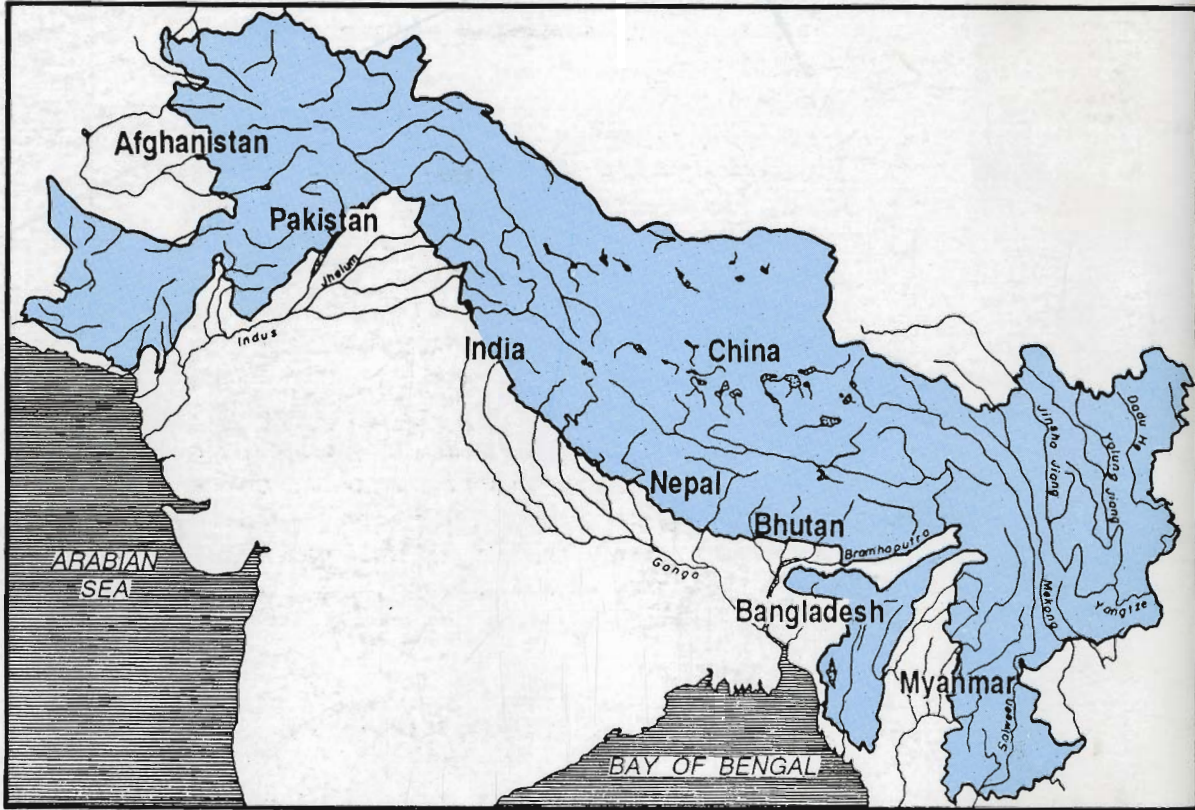
MOUNTAIN NATURAL RESOURCES' DIVISION

Mountain Natural Resources constitutes one of the thematic research and development programmes at ICIMOD. The main goals of the programme include i) Participatory Management of Mountain Natural Resources; ii) Rehabilitation of Degraded Lands; iii) Regional Collaboration in Biodiversity Management; iv) Management of Pastures and Grasslands; v) Mountain Risks and Hazards; and vi) Mountain Hydrology, including Climate Change.

हिंदू कुश-हिमालय क्षेत्रका सहभागी राष्ट्रहरू

- * अफगानिस्तान
- * भुटान
- * भारत
- * नेपाल

- * बंगलादेश
- * चीन
- * म्यान्मार
- * पाकिस्तान

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

४/८० जावलाखेल, पो.ब. ३२२६, काठमाण्डौ, नेपाल

टेलिक्स : २४३९ इसिमोड, एनपी
टेलिफोन : (९७७-१) ५२५३१३
e-mail : dits@icimod.org.np

क्याबेल : इसिमोड, नेपाल
फायक्स : (९७७-१) ५२४५०९
(९७७-१) ५३६७४७